

Het Kromme-Rijng gebied 1999 : tijdschrift van de Historische Kring "Tussen Rijn en Lek"

<https://hdl.handle.net/1874/9984>

Voorwoord

Alle beschrijvingen over het gebied van de Langbroekerwetering roemen het karakteristieke landschap, de bijzondere natuurwaarden en de verwevenheid van landbouw en natuur. Het is nauwelijks voor te stellen dat dit cultuurlandschap bijna negen eeuwen geleden een grote wildernis was. Een gebied dat door menselijk ingrijpen is geworden wat het nu is.

Niet dat het evenwicht van nu er altijd is geweest. Oorspronkelijk was dit gebied in gebruik als landbouwgebied, met een groot accent op de akkerbouw. De grazige weiden en de prachtige landgoederen zijn zo'n honderd tot honderdvijftig jaar oud. En garantie voor droge voeten kon pas dertig jaar geleden worden gegeven door bewust in te grijpen in de waterpeilen.

Wat reeds 850 jaar stand houdt, is de kavelstructuur. De kundigheid waarmee het gebied is ontgonnen dwingt ook nu nog respect af. Ik ben het daarom van harte eens met Ad van Bommel dat er niet alleen aandacht moet zijn voor de cultuurhistorische gebouwen, maar zeer zeker ook voor de cultuurhistorische structuur van dit gebied.

Als je zoals ik verantwoordelijk bent voor het opzetten en begeleiden van het gebiedsgericht project Langbroekerwetering, gaat je aandacht vooral uit naar het bestaande en de toekomst. Daarbij raakt het verleden wel eens op de achtergrond. Niet uit onwil, maar uit tijdgebrek.

Ik was dan ook bijzonder verrast toen ik het artikel van Ad van Bommel las. Verrast over de wijze waarop het verleden je veel kan leren over het heden. Als je weet dat de Langbroekerdijk dienst heeft gedaan als kade, dan rij je toch met een ander gevoel over die weg. In feite begin je het wezen van het gebied beter te begrijpen. Dit is alleen mogelijk wanneer de historische kring "Tussen Rijn en Lek" de mogelijkheid krijgt om dit gedachtegoed breed te verspreiden. Het project Langbroekerwetering steunt dit historisch onderzoek.

Ik weet dat publicaties kostbaar zijn en dat er veel werk gebeurt in vrije tijd. Daarom hebben wij een bijdrage geleverd, zodat de kaart in kleur gedrukt kon worden. Bovendien willen wij deze uitgave gebruiken als aanvullend communicatiemiddel voor onze relaties. Op deze wijze hopen wij iedereen die bij het project Langbroekerwetering betrokken is nog beter te informeren over de ontstaansgeschiedenis van dit prachtige gebied en het verleden ook een plaats te geven in de toekomst. Dit betekent dat de cultuurhistorische structuur een plaats zal krijgen in het uitvoeringsprogramma dat nog dit jaar zal verschijnen.

*Henk Smit, procesmanager Langbroekerwetering
Utrecht, maart 1999*

De ontginning van Langbroek: Van wildernis naar cultuurlandschap¹

Ad van Bommel

In ons dichtbevolkte land is alles voortdurend op de schop. Ruimte is schaars. Woningbouw, bedrijvigheid en wegen leggen een steeds groter beslag op die ruimte. Het is dan fascinerend om te beseffen dat er midden in dat land een gebied is van 6100 ha - Langbroek - waarvan de structuur (watergangen, verkaveling, wegen) meer dan 850 jaar geleden door mensenhanden is gevormd; een structuur die sedertdien nauwelijks is veranderd, nog steeds zichtbaar is en bovenal functioneert! Nergens wordt dat beter onderschreven dan op de kaarten die deel uitmaken van de keur van het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden (1997). Evenals in de jaren zeventig van de twintigste eeuw zijn aan het eind van die eeuw opnieuw - nu op initiatief van de provincie Utrecht - plannen in de maak om het bijzondere karakter van het gebied integraal te behou-

den en versterken. Onder auspiciën van de Stuurgroep Langbroekerweteringgebied is een Ontwerp Plan van Aanpak (1998) gemaakt. Het plan beoogt onder meer het behoud en herstel van waardevolle cultuurhistorische elementen als verkavelingspatronen. Persoonlijk ben ik van mening dat naast aandacht voor cultuurhistorische elementen, het juist de cultuurhistorische structuur van Langbroek is die *an sich* behoud en versterking behoeft. Het is immers die uit de middeleeuwen daterende structuur die de drager is van natuur, landbouw en landschap. Moge dit artikel daartoe een bijdrage leveren.²

Vragen

In het zuidoosten van de provincie Utrecht ligt tussen de Utrechtse Heuvelrug en de oeverwallen van de (Kromme) Rijn een langgerekt,

De Langbroekerwetering met de boerderijen A 42 en A 44 in mei 1961 (foto door JOSPE, Arnhem; SAKRUH, atlas Langbroek)

laagelegen vochtig stuk land. Wie door het gebied rijdt, merkt op - en de kaart laat dat beter zien - dat dit 'lange broek' in de lengterichting door midden wordt gesneden door een rechte watergang: de Langbroekerwetering die bij Odijk in de Kromme Rijn uitmondt. Links en rechts van de wetering zien we langgerekte, even brede kavels gescheiden door sloten die bijna loodrecht op de wetering staan. Aan het begin van de kavels staan langs de wetering boerderijen. Het gebied is duidelijk planmatig opgezet. Het is een in de eerste helft van de twaalfde eeuw ontgonnen gebied, geworden tot een prachtig cultuurlandschap.

Hoe zag het gebied er toen eigenlijk uit? Waarom en hoe is het ontgonnen? Waar is men begonnen en wat is daar nu nog van te zien? Is de ontginning verleden tijd? Wat was de relatie met de gebieden er omheen? Ik tuur weer op mijn topografische kaart, fiets opnieuw rond, loop over vochtige paden door de grienden en langs scheisloten met donker water, pak mijn 'bijbel' te weten het bekende boek van Dekker (1983) over het Kromme-Rijng gebied in de middeleeuwen en zucht. Veel antwoorden maar ook even zoveel vragen nog.³

In den beginne

Woest en ledig was Langbroek rond 1000-1100 zeker niet. (Langbroek noem ik het grofweg het gebied tussen de Neder-Rijn in het zuidoosten, de Kromme Rijn in het zuidwesten, de A12 in het noordwesten en de Utrechtse Heuvelrug in het noordoosten.) Broekbos, bos met wilgen en elzen, op de wat minder vochtige plaatsen ook berken, dicht op elkaar groeiende planten en struiken. Geen akkers, geen weilanden. Het gebied werd door de (schaarse) bewoners van de kleine dorpjes langs de Kromme Rijn en op de Heuvelrug gebruikt om er te jagen, te vissen, bosvruchten te plukken en om aan de randen vee te laten grazen. Dat gebruik zal ook hebben gegolden voor de mensen die woonden op de hogere oeverwallen langs de Neder-Rijn zelf, vooral in het gebied ten zuidwesten van Amerongen. Het leverde hen ook brandhout, twijgen en takken voor wanden en daken van huizen en stallen. Van de tenen van de wilgen werden manden, korven, bezems en dergelijke ge-

maakt. Permanente bewoning is er waarschijnlijk niet geweest, wellicht wel wat tijdelijke bewoning in de zomer. Het was moeilijk toegankelijk, zeker in de herfst en in het voorjaar wanneer de waterstand hoog was: nat en zompig dus. Er waren enkele doorgaande paden. In ieder geval was er sedert lang een verbinding tussen Cothen en Doorn, de latere Cotherweg (1387). [NB: Waar in de tekst tussen haakjes een jaartal zonder toelichting staat, wordt bedoeld 'voor zover mij bekend, het eerst genoemd in'.] Bewoners van Cothen - dat overigens pas in 1126 voor het eerst wordt genoemd, maar veel ouder is - konden aldus naar de (moeder)kerk in Doorn. (Cothen heeft waarschijnlijk voor het eerst in de twaalfde eeuw een eigen kerk gekregen.) De Cotherweg vormde ook de verbinding tussen Wijk bij Duurstede en de eeuwenoude weg over de Utrechtse Heuvelrug die van Keulen, via Arnhem naar Utrecht liep. Vanuit Werkhoven was die laatste weg dwars door Langbroek te bereiken via de deels nog bestaande Broekweg (1352). De grondeigenaren, de geërfden in Werkhoven zijn eeuwenlang verantwoordelijk voor het onderhoud van de Broekweg geweest.⁴

Bij een gebied als Langbroek (1165: longa palus; 1219: Langbruke) denken we al snel aan veen en aan turf. Was er veen? Tot een meter of tien onder het maaiveld bestaat de ondergrond van Langbroek uit grofweg drie lagen, namelijk, van boven naar beneden, uit: klei, veen en (veel) zand. In de regel geldt, hoe verder van de Kromme Rijn hoe dichter het veen (en het zand) bij de oppervlakte komt. Uiteindelijk komt het veen in een smalle, langgerekte en dunne strook aan de oppervlakte. Ter hoogte van Werkhoven ligt de veenstrook ongeveer daar waar de Langbroekerwetering loopt en ter hoogte van Overlangbroek, ten noorden daarvan. Aardig is dat dit overeenstemt met historische vermeldingen. Ongeveer ter hoogte van de sluis in de Kromme Rijn te Werkhoven lag het goed Ten Vene (1359) en in 1368 is ten zuidwesten van Amerongen sprake van 'colland' met daarin 6 morgen 'veens' die Gheryt van Be[m]mael in gebruik had. Hier en daar was (en is) er dus wat veen in Langbroek. Mede doordat het veen was ver-

mengd met klei en zand, was het niet lonend om turf te steken. Bij het lager gelegen Oostbroek tussen Zeist en Utrecht, dat in het verlengde van Langbroek ligt, was wel voldoende bruikbaar veen. Van de monniken van de aldaar in 1121 gestichte Sint-Laurensabdij is bekend dat ze turf staken voor eigen gebruik.⁵

Waarom Langbroek ontginnen?

Na 1050 begon in onze streken (en elders in West-Europa) een periode van economische voorspoed die zo'n kleine tweehonderd jaar zou duren. De invallen van de Noormannen waren vergeten. Internationale handelsstromen kwamen mede door de kruistochten weer op gang. Nieuwe ideeën maakten opgang. Ook was er weer goud om te munten. Door ontwikkelingen in de landbouw (karploeg, drieslagstelsel) en de relatief gunstige klimatologische omstandigheden, nam de voedselproductie toe. Voedsel dat steeds meer met geld werd betaald; leveranties in natura raakten op de achtergrond. De bevolking kon toenemen, plaatsen groeiden uit tot echte steden (Utrecht) en werden een machtsfactor van betekenis voor de 'oude' heersers als koningen en kerk. Kooplieden en ridders eisten een deel van de macht op. Kortom, er kon door meer mensen in vrijheid geld worden verdiend en vermogens konden worden gevormd.⁶

Net zoals vandaag de dag was grond een veilige en lucratieve wijze van beleggen. Ontginnen grond brengt meer op dan wildernis. Het is dan ook niet zo vreemd dat de Utrechtse bisschop Godebald (1114-1127) zijn blik liet vallen op Langbroek. In West-Nederland was de ontginning van de wildernis - en dat op instigatie van in het bijzonder de bisschop van Utrecht - al enige eeuwen aan de randen ervan aan de gang. Natuurlijke waterlopen en gegraven weteringen dienden als ontginningsbasis. Van daaruit werden even brede kavels uitgemeten waarlangs sloten werden gegraven. De kavels werden vervolgens in de loop van de tijd steeds verder naar achteren toe ontgonnen: het principe van de vrije opstrek. Hendrikk verhaalt van de Egilssage Skallagrímssonar. Daarin wordt een tocht van Vikingen in waarschijnlijk de tiende eeuw beschreven; een boottocht ergens in een riviermonding in

Noordwest-Europa. De Vikingen gaan aan land, de mensen vluchten vervolgens weg, achterna gezeten door de indringers: 'Over een grote afstand waren sloten gegraven en daarin stond water. Ze [de bewoners] hadden hun akkers en weiden (met die sloten) omgeven, en op sommige plaatsen waren grote balken over de sloten gelegd'.⁷

Waterproblemen

De ervaring die bij de vrije opstrek was opgedaan, kwam goed van pas toen men moeilijker te ontginnen gebieden wilde aanpakken. Langbroek was zo'n gebied en wel om een aantal redenen die te maken hadden met de toen nog onbeheersbare waterstand:

- het gebied werd periodiek overstroomd door water vanuit de onbedijkte (Kromme) Rijn, een smeltwater- en regenrivier;
- vanaf de hoger gelegen gronden langs de (Kromme) Rijn en de Heuvelrug stroomde water het gebied in of kwam hier door kwel naar boven.

Eertijds waren die afstroom en kwel niet miselijk. Nog rond 1770 werd van de Amerongwetering gezegd dat door die wetering 'dikwijls schielijk een groote quantiteit water van het Amerongse Gebergte [de Heuvelrug] afstortende, zig in de Kromme Rhijn komt werpen'. Met name door wateronttrekking en opvang van hemelwater in het riool, is de afstroom van en kwel vanuit de Heuvelrug vooral na 1960 drastisch afgenomen. Daarom begrijpen velen van ons niet meer waarom de sloot langs de huidige Bovenwijkerweg en de

De overstroomde Gooyerdijk in september 1957 (SAKRUH, atlas Langbroek)

sloot langs de Langbroekerweg terecht 'De Snel' (1531) werden - en soms nog worden - genoemd! (Overigens heette de Boverwijkweg zelf tot in de twintigste eeuw ook De Snel.) In feite diende Langbroek als boezem voor het omliggende land.⁸

Als Langbroek zoveel water te verwerken kreeg, waar bleef dat dan? Een klein deel verdampte, een ander klein deel verdween in de bodem, een deel bleef staan (vooral in Overlangbroek) maar het grootste deel vloede via natuurlijk verloop langzaam af naar het laagste punt bij Odijk waar het uiteindelijk in de Kromme Rijn terecht kwam. Het vloede af via veenstroompjes. Eén van die stroompjes is er nog steeds. Het is de Driebergse of Werkhovense Meer (1395) die achter kasteel Beverweerd in Werkhoven begint en vlak voor de Odijkerbrug bij Odijk in de Kromme Rijn uitkomt. Veel van dergelijke stroompjes en/of grotendeels verlande (rivier)geulen werden in het rivierengebied 'meer' of 'laak' genoemd. Aan dat laatste herinnert ons nu nog de Oosterlaak bij 't Goy. Ook bij Nederlangbroek was zo'n stroompje. Op de bij het proefschrift van Berendsen (1982) gevoegde geomorfogenetische kaart is het restant ervan ingetekend. Het liep ongeveer parallel aan de Landscheidingsweg tussen Wijk bij Duurstede/Cothen en Nederlangbroek. Een deel ervan is nog steeds watervoerend. Het stroomt achter hofstede De Maat te Cothen en heet aldaar nu Schipsloot. Het veenstroompje dat ooit de naam Meer (1377) of Lake (1391) droeg, kruist stroomafwaarts de Cotherweg en kronkelt dan achter kasteel Lunenburg weg in het Langbroekerfeld. Aldaar lag aan het stroompje het goed Merewijk (1339). Het 'wijk' in die naam duidt erop dat er hoogstwaarschijnlijk ooit een gelijknamig huis heeft gestaan; wellicht woonde in dat huis de in de veertiende eeuw in Langbroek genoemde familie Van der Meer.⁹

Wat te doen?

Om het gebied goed te kunnen ontginnen en vervolgens de ontgonnen gronden tegen het water te kunnen beschermen, dienden eerst de geschetste waterstaatkundige problemen te worden aangepakt. Die problemen waren van een zodanige orde dat dit centraal, gecoördi-

neerd en projectmatig moest gebeuren. Met individuele acties met schop en draagberrie (de voorloper van onze kruiwagen), viel hier weinig te bereiken. Ik stel me voor dat bisschop Godebald rond 1120 een aantal 'ingenieurs' bij zich heeft geroepen op zijn paleis in Utrecht en hen heeft gevraagd wat te doen. Niet onmogelijk is dat ze zich met z'n allen hebben gebogen over een ruwe schets van het gebied. Na enige deliberatie werd de bisschop geadviseerd om - en waarschijnlijk in de tijd gezien ook in deze volgorde - :

- 1 De wat rond 1500 de Kromme Rijn zou worden genoemd, bij Wijk bij Duurstede af te dammen om aldus het overstromingsgevaar vanuit die rivier weg te nemen. Dit was waarschijnlijk sneller, goedkoper en effectiever dan de Kromme Rijn van Wijk tot Utrecht van dijken te voorzien.
- 2 Middendoor Langbroek een wetering te graven, uitmondend in de Kromme Rijn bij Odijk om het water uit het broek zelf af te voeren. Bovendien kon die wetering dienen als waterweg voor onder meer de aanvoer van ontginners en later voor de afvoer van landbouwproducten van het ontgonnen land: de latere Langbroekerwetering (1333).
- 3 Het graven van een wetering parallel aan de Neder-Rijn van Amerongen naar de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede om aldus het water vanaf en vanuit de oeverwallen langs de Neder-Rijn op te vangen en buiten het gebied te brengen: de latere Amerongerwetering (1289).
- 4 Het om een vergelijkbare reden zorgdragen voor een wetering parallel aan de oeverwallen van de Kromme Rijn, van Wijk bij Duurstede via Cothen richting Werkhoven om aldaar, waar nu hofstede De Lage Leemkolk ligt, in de Kromme Rijn uit te monden: de latere Hoofdwetering (1333), welke naam overigens in de negentiende eeuw in de vergetelheid is geraakt.
- 5 Het op een zelfde wijze tot stand brengen van een wetering parallel aan de Heuvelrug om aldus het water daarvan komend, op te vangen en buiten het gebied af te voeren: de latere Gooyerwetering (1333).
- 6 Het treffen van maatregelen om het overstromingsgevaar vanuit de Neder-Rijn tegen te gaan. Overigens waren de oeverwallen daar-

van soms relatief hoog: ten zuiden van de Natewisch is nog steeds sprake van een gebied dat De Duinen heet. Wellicht waren toen hier en daar al enige kaden. Door de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede werd de waterafvoer in de Neder-Rijn bemoeilijkt en ontstond opstuwning van water. Het zal de bisschop duidelijk zijn gemaakt dat ook niet lang meer zou kunnen worden gewacht met de aanleg van een doorlopende banddijk: de latere Noordelijke Lekdijk.¹⁰

Afdamming

Besloten werd te beginnen met de afdamming van de (Kromme) Rijn bij de mond te Wijk bij Duurstede. Dekker (1980) heeft zeer aannemelijk gemaakt dat dit in 1122 moet zijn gebeurd. Het initiatief zal door de bisschop zijn genomen met toestemming van de Benediktijnerabdij van Deutz te Keulen in wiens bezit toen immers een deel van de riviermond was. Overigens ging aan de aanleg nog een hele strijd vooraf. Te Wijk bij Duurstede werd door de bisschop van Utrecht al vanaf het begin van de middeleeuwen tol geheven op alle schepen op de Neder-Rijn en Lek die via de (Kromme) Rijn naar Utrecht voeren. Door de aanleg van de dam ontving hij dus ook geen toelinkomsten meer. Bovendien zagen de Utrechtse burgers hun nering verdwijnen omdat de bereikbaarheid van de stad met zijn vanouds vier grote jaarmarkten sterk afnam. Wilde iedereen akkoord gaan met de aanleg van de dam dan moest daar wel wat tegenover staan. Voordat de dam kon worden aangelegd, is er eerst een strijd uitgevochten tussen de handelsbelangen van de Utrechtse burgers en de agrarische belangen van hen die gebieden in het stroomgebied van de Kromme Rijn (en van de Vecht) wilden ontginnen. Daarom is al een paar jaar na 1122 een kanaal van Utrecht naar de (Hollandse) IJssel gegraven: de Vaartse Rijn. De IJssel staat met de Lek in verbinding en zo is Utrecht weer vanaf de Rijn/Lek bereikbaar geworden. De tol werd verplaatst en in ere hersteld. Utrecht kreeg niet alleen een nieuwe verbinding met de Rijn/Lek maar eveneens, in 1122, een bevestiging door de Duitse keizer Hendrik V van de haar door bisschop Godebald verleend

de stadsrechten. Een *package deal* zouden we tegenwoordig zeggen.

De dam zal tussen de oeverwallen aan weerszijden van de rivier zijn gelegd. Een indirecte bevestiging daarvan leveren boringen die in de loop van de tijd zijn gedaan ten behoeve van de verzwaring en de verbetering van de Noordelijke Lekdijk. De boringen laten zien dat de ondergrond van de dijk bij Wijk bij Duurstede in hoofdzaak uit zand en klei van oeverwallen bestaat. Richting Amerongen en richting Schalkwijk ligt de dijk daarentegen in hoofdzaak op klei en veen. Omdat de dam tussen de oeverwallen van de (Kromme) Rijn moet zijn gelegd, zal hij enkele honderden meters lang zijn geweest. Uit de veertiende eeuwse onderhoudslijsten van de Lekdijk is een damlengte van zo'n 450 meter af te leiden. Toentertijd zal de dam dan ook een waterstaatkundig werk van de eerste orde zijn geweest. Voor de aanleg ervan zullen alle mannen uit het stroomgebied van de (Kromme) Rijn - immers mede belanghebbend - zijn opgetrommeld.¹¹

Zeggenschap

Toen de dam gereed was, kon worden begonnen met de ontginning. Althans, dat dacht bisschop Godebald. Langbroek was immers 'wildernis', dus niemandsland en daar had hij als landsheer formeel de zeggenschap over. Hij was even 'vergeten' dat hij niet de gehele zeggenschap meer had over Langbroek (hier beperkt tot het gebied ten zuiden van de Broekweg). Het Domkapittel te Utrecht was al ongeveer een eeuw in het bezit gesteld van de oorspronkelijk bisschoppelijke domeinen te Doorn, Amerongen en Cothen. Op basis daarvan claimde het kapittel de zeggenschap over het broek er tussen, dus op het land ten zuiden van de Cotherweg. (De bisschop zelf bezat vanouds domeinen te Werkhoven en Zeist en had ook om die reden zeggenschap over het broekland er tussen, dus op het land ten noorden van de Cotherweg.) Het rijksgerecht te Keulen - de regio behoorde immers tot het Duitse keizerrijk - werd om een uitspraak gevraagd. In de uitspraak van 1126 werd de zeggenschap van het Domkapittel erkend. Bisschop Godebald boog uiteindelijk het hoofd en liet zijn clerk in voor mij indrukwekkend

Deel van de ingekleurde manuscriptkaart van de bezittingen van P.J. van Oosthuysen in Driebergen (Rijsenburg) vanaf de Driebergse Meer, over de Langbroekerwetering heen (beide linksonder) tot over de weg Driebergen-Zeist, door A. Tollus, 1806. Circa 1: 28.500. (HUA, Familiearchief Van Rijkevorsel, 1006)

Latijn neerschrijven: *'Igitur ego Godebaldus, Dei gratia Traiectenis episcopus, paludem [broek], pertinentem ad Amerungon et Thornen [Doorn] et Coten, quam semper prepositi quidem Maioris ecclesie cum fratribus suis possederant...'*¹²

De Cotherweg - en in zijn verlengde de Bredeweg onder Cothen - vormden samen de verbinding tussen de bezittingen van eertijds de bisschop en later van het Domkapittel, in Doorn, in Cothen en - via een stukje Trechtweg - in Dwarsdijk. Zowel de Cother- als de Bredeweg waren eigendom van het kapittel en werden vandaar in officiële stukken ook wel de Domproostenweg genoemd. (De domproost was de voorzitter van het kapittel.) In 1621 droeg het kapittel het onderhoud ervan 'ten eeuwige dage' over aan het gerecht Nederlangbroek dat daartoe belasting en tol mocht heffen. Bovendien werden Cothen en Doorn verplicht aan dat onderhoud mee te betalen.¹³

Zeggenschap over het broek of niet, bisschop Godebald was intussen voortvarend aan de slag gegaan. Men was al begonnen met het graven van de Langbroekerwetering vanuit de Kromme Rijn bij Odijk. Wie goed kijkt op een topografische kaart, merkt op dat tussen Odijk en Werkhoven dwars door de langgerekte verkaveling aldaar is gegraven. Dit betekent dat men in dit gebied - het Driebergerbroek (1303) - al eerder met de ontginning was begonnen en wel vanaf de Driebergse Meer. Het feit dat tot in onze eeuw de grond tussen dat water en de weg Driebergen-Zeist, dus de Langbroekerwetering negerend, geheel tot de heerlijkheid Rijsenburg behoorde, duidt daar eveneens op. Ook is dwars door de Driebergse Meer gegraven. Omdat dit natuurlijke water - en niet de gegraven Langbroekerwetering - vanouds de (gemeente) grens tussen Werkhoven (sedert 1962 Bunnik) en Driebergen vormt, impliceert dit dat deze grens van voor het graven van de wetering moet dateren. De gemeentegrens is dus in ieder geval al zo'n 875 jaar oud!¹⁴

Voor de ontginning van het Driebergerbroek was het graven van de Langbroekerwetering strikt genomen niet nodig. De ontwatering

was blijkbaar voldoende. Een echo daarvan is te vinden in een akte uit 1710, dus zo'n zes eeuwen later. In Driebergen was het plan opgevat om bij de hofstede Dennenburg een paermolen op te richten en daarbij een door-gang naar de Langbroekerwetering te maken. De geërfden van Overlangbroek, Nederlangbroek, Hardenbroek en Sterkenburg verklaarden daar tegen te zijn. Immers de Langbroekerwetering is hun 'eijgene en partikuliere uijtweteringe'. Bovendien hebben de geërfden van Driebergen 'oit het regt gehad, ja selff noit gepretendeerd hebben, omme daar inne uijt te wateren'. Dit uitwateringsverbod is waarschijnlijk de reden waarom de kade Langbroekerdijk onder Driebergen niet zoals elders, aan de zuid-oostkant maar aan de noord-oostkant van de wetering ligt.¹⁵

Ontginningsrechten

Bij Odijk kon de voortvarendheid van bisschop Godebald nog geen kwaad. Anders was het gesteld met het gebied van het Domkapittel. De ontginningsrechten aldaar - die dus niet van hem waren - had de bisschop echter al voor 1126 verkocht. Bij het plan tot ontginning van Langbroek stond de bisschop van meet af aan een specifiek model voor ogen en wel dat van de 'cope'. In dit model kochten mensen het recht om een kavel te ontginnen om het aldus geschikt voor landbouw te maken. Het recht werd in de regel gekocht van een 'aanbesteder'. Deze projectontwikkelaar, zouden wij zeggen, werd aangesteld door de bisschop in dit geval. Het gekochte recht werd een 'cope' genoemd. We vinden dat nu nog terug in plaatsnamen als Galecop (bij Utrecht) en Vuylcop (bij Schalkwijk). In Langbroek is de bisschop zelf als projectontwikkelaar opgetreden. In de acte van 1126 staat dat hij voor het gebied ten zuiden van de Cotherweg - dus onterecht - al cope-contracten met derden had gesloten: *'... nos autum pro necessitate nostra extraneis vendideramus ...'*. Deze contracten zijn niet ontbonden maar overgenomen door het Domkapittel. Overigens blijkt dat niet alle kavels aan derden zijn verkocht. Een aantal kavels heeft het kapittel zelf gehouden. Geen van de cope-contracten is bewaard gebleven. Onbekend is ook wie wat voor welke prijs heeft gekocht. Wel staat vast dat de

meerderheid van hen niet uit het Kromme-Rijn-gebied zelf afkomstig was. Ze werden Friezen genoemd; toen in het Utrechtse een verzamelterm voor mensen uit West- en Noord-Nederland. Iets ten zuiden van het dorp Nederlangbroek (1337) heet een stuk land nog steeds het 'Vriesen lant' (1394). Ook Overlangbroek (1337) had, tegen de Amerongerwetering aan, een 'Vresenhoeve' (ca. 1365). De komst van een relatief grote groep 'vrije' mensen met nieuwe ideeën en dat min of meer tegelijkertijd, moet voor de 'on-vrije' bewoners van het hogere land om Langbroek een cultuurschok zijn geweest. Bovendien zal het door hen vrijelijk gebruiken van het gebied - wat tot dan toe de praktijk was - ook wel spoedig aan banden zijn gelegd.¹⁶

Wat was het belang van de bisschop en van het kapittel om de grond in 'copen' uit te geven? Aldus konden ze na de ontginning belasting heffen, bijvoorbeeld in de vorm van tienden. Daarbij ging het om een tiende van de landbouwopbrengst zowel in termen van graan, vruchten als van pas geboren beesten. Ook bezaten ze de (lage) rechtsmacht over de bewoners, wat hen in staat stelde om boetes te heffen. Overigens zal de 'coop-prijs' niet hoog zijn geweest. De 'copers' moesten immers worden gelokt. Het zelf ontginnen van het eigen stuk land was al moeilijk en kostbaar genoeg waarbij ook pas op termijn inkomsten waren te verwachten. Ook voor de bisschop en het kapittel ging de kost voor de baat uit. Zij moesten immers de aanleg van de hoofdwaterwegen en dergelijke financiëren en dus opdraaien voor de kosten van het 'ontginnings-rijp' maken. De 'copers' kregen weliswaar hun land in 'eigendom', dat zij zonder toestemming mochten verkopen of verpachten, maar hadden toch jaarlijks aan de bisschop of het kapittel een 'tijns' van enkele penningen per hoeve te betalen. Die lage en daarmee symbolische grondbelasting is te zien als een publiekrechtelijke erkenning van het ondanks de 'coop' blijvend gezag van de oorspronkelijke grondheer.¹⁷

Ontginningskavels

Zoals gezegd, stond de bisschop van meet af aan een specifiek ontginningsmodel voor ogen. Een model dat al was beproefd in het westelijk

Het "Friese land" met het nieuwe woonhuis Langbroekerdijk A 41a in 1967 (SAKRUIH, atlas Langbroek)

deel van Utrecht en rond 1100 ook naar de omgeving van Bremen was geëxporteerd. Een belangrijk kenmerk van dit cope-model was de uitgifte van de grond in even brede en in beginsel ook even diepe kavels, ongeveer loodrecht uitgezet op de ontginningsbasis, meestal een wetering. De idee was kavels te vormen die qua omvang voor een boerengezin voldoende waren om zich te kunnen voeden, dus om zelfvoorzienend te kunnen zijn. Zo'n kavel werd een hoeve genoemd. In Utrecht was een hoeve doorgaans zestien maar soms ook achttien morgen groot. Een morgen is de hoeveelheid grond die een man geacht werd met een paard in een ochtend te kunnen ploegen. In ons meetstelsel is een morgen ongeveer 0,85 ha zodat een hoeve van zestien morgen overeenkomt met ongeveer 13,6 ha. De parallel lopende kavels werden gescheiden door sloten die tevens voor de afwatering zorgden. Van meet af aan zijn de kavels ook aan de achterzijde begrensd en wel door een kade of wetering. Van der Linden heeft in zijn onderzoek naar de cope-ontginning aanmerkelijk gemaakt dat het standaard cope-model bij een oppervlak van een hoeve, uitging van een breedte van ongeveer dertig roeden bij een lengte van zo'n zes voorlingen. In Utrecht was een roede 3,756 meter. Een voorling is de lengte van de ploegvoor die iemand, zonder zijn span paarden of ossen te wenden, diende te ploegen. Die lengte blijkt ongeveer 205 meter te zijn. We praten dus over een kavel van ruim 110 meter breed bij ongeveer 1250 meter lang. Aldus ontstond het karakteristieke Nederlandse copenlandschap met z'n strokenverkaveling.

Prentbriefkaart van de kruising van de Cother- en Doornseweg met de Langbroekerdijk uit 1918 (SAKRUH, atlas Langbroek)

Doorgaans werd per kavel aan het begin ervan, dus aan de ontginningsbasis een boerderij gebouwd. Op deze wijze kwam aan beide kanten van de ontginningsbasis, een lange rij boerderijen te staan. De cope-ontginning Schalkwijk - een zogenoemd wegdorp langs een wetering - laat dat goed zien.¹⁸

De aanleg van een cope-ontginning was een kostbare aangelegenheid; het veranderen daarvan dus ook. Daarom is de structuur ervan, bestaande uit weteringen, sloten, kades en kavels, zeer tijdsbestendig. Het is daarom dat de oorspronkelijke ontginningsstructuur van Langbroek na zo'n 850 jaar nog steeds intact én functioneel is. Het maakt het ons ook mogelijk terug te kijken in de tijd en de ontginning min of meer op de voet te volgen.

Aan de slag

De zeggenschap geregeld en het ontginningsmodel uitgeprobeerd, kon de bisschop aan de slag of liever aan de schop. Zoals gezegd, werd vanaf de Kromme Rijn bij Odijk begonnen met het graven van de Langbroekerwetering richting de al bestaande weg tussen Cothen en Doorn.

Een blik op een moderne kaart laat zien dat de wetering de Cotherweg bijna halverwege tussen Cothen en de Gooyerwetering kruist: een afstand van ongeveer 2500 meter ofwel zo'n twaalf voorlingen, dus tweemaal de zes voorlingen van het standaard model. Dit impliceert dat allereerst - rond waarschijnlijk 1120 - langs de Cotherweg vanaf de oeverwal van de Kromme Rijn bij Cothen, een afstand van twaalf voorlingen richting Doorn is uitgezet. Het punt ongeveer halverwege heeft vervolgens gediend als richtpunt voor het daar naar toe graven van de Langbroekerwetering. Van meet af aan is het ook de uitdrukkelijke bedoeling geweest op dit kruispunt een nederzetting te stichten, het latere Nederlangbroek. De feitelijke basis voor de gehele ontginning van Langbroek wordt dan ook gevormd door dat specifieke, vanuit Cothen gezien, eerste deel van de Cotherweg.

Vanuit genoemd kruispunt is de Langbroekerwetering vervolgens doorgetrokken naar het zuidoosten richting de Neder-Rijn tussen Amerongen en Wijk bij Duurstede. Daarbij is steeds gekeken of zowel links als rechts van de wetering kavels met een lengte van zes voorlingen

konden worden uitgezet. Naarmate men dichterbij de Neder-Rijn kwam, werd dat steeds moeilijker. Iets voor de huidige nederzetting Overlangbroek bleek dat niet meer mogelijk te zijn. Door de wetering aldaar een hoek te laten maken, konden aan de Heuvelrugkant van de wetering nog wel kavels met een lengte van zes voorlingen worden uitgezet. Dit is heel mooi te zien op de kaart. Enkele kilometers verder houdt de Langbroekerwetering op bij de aldaar al gereed gekomen Amerongerwetering. Was die toen al gegraven? Hoogstwaarschijnlijk wel. De aanleg van de Amerongerwetering was nodig om het (kwel)water van de Neder-Rijn te kunnen opvangen en diende daar dan ook min of meer parallel aan te lopen. Om ook de kavels tussen de Neder-Rijn en de wetering van voldoende omvang dus diepte te laten zijn, moest de wetering eveneens op enige afstand van de rivier liggen. Een blik op de kaart leert dat de inmiddels bekende langgerekte kavels bij Amerongen zo'n 1250 meter, dus zes voorlingen lang, zijn! (Het gebied verderop langs de rivier heet niet voor niks De Hoeven.) Dit impliceert niet alleen dat het graven van de Amerongerwetering bij Amerongen is begonnen maar ook dat die wetering er iets eerder was dan het laatste stuk van de Langbroekerwetering voorbij Overlangbroek.

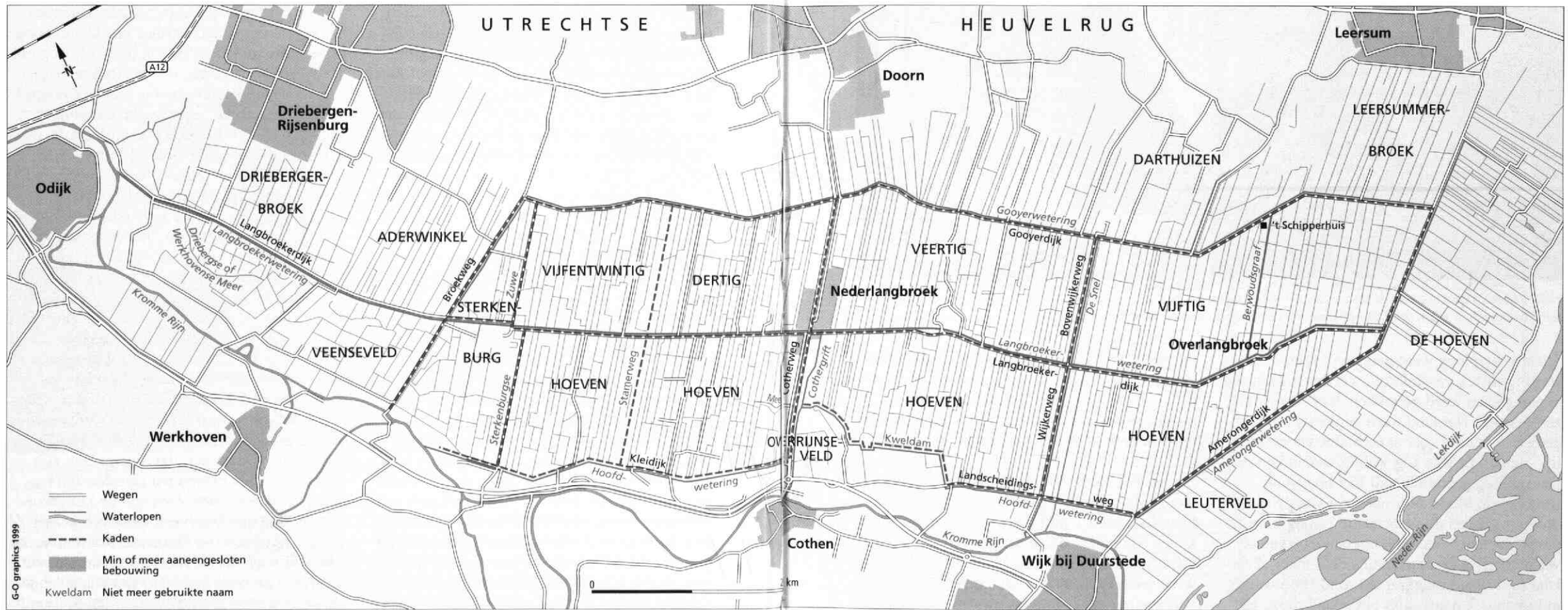
Fragment van een topografische kaart (1:25.000) uit 1918 met de aansluiting van de Langbroekerwetering op de Amerongerwetering (HUA, atlas, 112)

Verkaveling

Tegelijkertijd met het graven van de Langbroekerwetering zijn links en rechts ervan kavels uitgezet. In een cope-ontginning staan de kavels doorgaans loodrecht op de ontginnings-

wetering. Dat is in Langbroek niet helemaal het geval; ze maken daarmee een kleine hoek. In het gebied ten zuiden van de Broekweg onder Werkhoven tot aan de Amerongerwetering, lopen de kavels parallel aan de Cotherweg, de eigenlijke basis van de ontginning. Nameten op een 1 : 25.000 kaart leert dat de kavels doorgaans niet circa 110 meter - de standaardbreedte - maar de helft, ongeveer 55 meter breed zijn. Ze zijn, gemeten vanaf de Gooyerwetering tot aan de Hoofdwatering, gemiddeld zo'n 2500 meter, dus tweemaal de standaardlengte, lang. Dit impliceert toch een gemiddeld kaveloppervlakte van om en nabij de zestien morgen ofwel één hoeve, de standaard. Blijkbaar is in Langbroek van meet af aan een variant op het standaard cope-model gehanteerd. Een reden daarvoor kunnen de kwaliteitsverschillen van de grond zijn geweest. De gronden 'gookywaards' zijn iets hoger, zandiger en daardoor lichter van structuur dan de gronden 'rijnwaards'. (Gookywaards en rijnwaards zijn termen die eeuwenlang zijn gebruikt om het gebied ten noordoosten respectievelijk ten zuidoosten van de Langbroekerwetering aan te duiden. Gooi is hier een variant van gouw, de Germaanse bestuurseenheid. De voet van de Heuvelrug vormde ooit de grens van twee gouwen.) Door hele lange kavels te maken werden verschillen in grondkwaliteit op rechtvaardige wijze over alle boeren verdeeld. Een ieder kreeg daardoor zowel goede als minder goede grond.

Daarom ook zijn de boerderijen in Langbroek niet op de kop van de kavel gebouwd maar middenop en wel oorspronkelijk aan één zijde van de Langbroekerwetering, te weten de zijde van de Heuvelrug, dus gooywaards. Die wetering was tot in het begin van de twintigste eeuw de hoofdtransportroute en niet het langs de wetering gelegen vaak drassige pad, de latere Langbroekerdijk. Het is daarom dat in Langbroek bijna alle oude boerderijen (inclusief de kerk) direct aan de Langbroekerwetering zelf staan en niet aan de Langbroekerdijk, waar we ze vandaag de dag zouden bouwen! Omdat waarschijnlijk alle kavelboerderijen oorspronkelijk aan de Langbroekerwetering gooywaards stonden, was het niet nodig om aan de Langbroekse kant van de Gooyer-

Historisch-topografische kaart van de ontginning van Langbroek, 1999. (G-O graphics Wijk bij Duurstede)

wetering nog eens kavelboerderijen te bouwen. Ook nu nog staan er daar maar enkele. Overigens heeft een aantal van de oorspronkelijke eigenaren kans gezien welvarend te worden; welvarend genoeg om bij de kavelboerderij vanwege statusoverwegingen een stenen woontoren te laten bouwen. Het zijn die torens die de kern vormen van de vele kastelen die het gebied nu kenmerken. Ze dateren doorgaans uit het laatste kwart van de dertiende en uit het eerste kwart van de veertiende eeuw.

Veel van dit alles is goed te zien op een in 1630 in opdracht van het Domkapittel gemaakte kaart van een deel van Langbroek tussen de Cother- en de Wijkerweg. Dit stuk van Langbroek werd ooit de Veertig Hoeven genoemd. Rond 1380 heeft Gherytszoon van

Bemmel in leen van de heer van Abcoude een halve hoeve land, dus acht morgen, in de Veertig Hoeven te Langbroek tussen de Hoofdwetering en de Gooyerwetering.¹⁹ In Utrecht is een hoeve meestal zestien, maar ook wel achttien morgen groot. Volgens het bijschrift van de kaart was het gebied 725 morgen groot ofwel 40(,3) hoeven van achttien morgen. Blijkbaar is de bedenker van de naam uitgegaan van hoeven van achttien morgen terwijl de verkaveling op hoeven van zestien morgen is gebaseerd. Op de kaart uit 1630 zijn gooywaards alle kavels ingetekend. Aangegeven is de oppervlakte, de eigenaar en of er een boerderij op stond. Hetzelfde geldt voor rijnwaards behalve dat daar de kavels niet zijn ingetekend, maar dat is volstaan met een opsomming van kaveloppervlakten en -eigenaren. Wel zijn gebouwen ingetekend.

Wat opvalt is dat:

- de kavels doorgaans vier (de helft van acht) of acht morgen groot zijn terwijl ook kavels van twaalf (acht + vier) morgen voorkomen;
- de kavels gooywaards gemiddeld 7,5 morgen groot zijn;
- van de 31 ingetekende gebouwen er 25 (inclusief de kerk van Nederlangbroek) gooywaards staan;
- ongeveer één op de vier doorlopende kavels van de Gooyerwetering naar de Hoofdwetering zowel te gooy- als te rijnwaards van dezelfde eigenaar is terwijl het eigendomsrecht van de overige kavels in verschillende handen is.

Blijkbaar is in de loop van de tijd door vererving en dergelijke het oorspronkelijke eigendom van de kavels gesplitst. Daarnaast is in de

loop van de achttiende en met name van de negentiende eeuw een groot deel van de grond in Langbroek in handen gekomen van enkele grootgrondbezitters - zoals de graaf van Lynden van Sandenburg; grond die vervolgens werd en wordt verpacht aan boeren dan wel in bos of griend ligt.

Nadat de kavels waren uitgemeten, kon een boer vanaf de Langbroekerwetering met de ontginning van zijn kavel beginnen. Er werd in feite naar achteren toe gewerkt. Bomen, struiken en dergelijke werden omgehakt. Stronken werden verwijderd. Waar nodig werd het land geëgaliseerd. Hier en daar, soms op plaatsen waar verschillen in grondkwaliteit optraden, werden tussen de scheisloten dwarsloten gegraven. Vervolgens werd het land geploegd met een karploeg en wel met een wat later de

Links kasteel Walenburg voor de restauratie in 1962 en rechts het bewaard gebleven poortgebouw van het verdwenen kasteel Groenestein in 1954, beide aan de Langbroekerwetering (SAKRUIH, atlas Langbroek)

Stichtse karploeg werd genoemd. Deze ploeg was bij uitstek geschikt om weerbarstige grond te ploegen en werd getrokken door soms wel zes paarden. Het land werd geploegd om het gereed te maken voor akkerbouw, voornamelijk granen. Er was nog weinig weiland en dan meestal nog gecombineerd met hoogstam fruitbomen. Mede door opkomst van de steden (koopkracht) en de verbetering van de transportmiddelen, is na 1600 ten behoeve van de veehouderij langzamerhand steeds meer akkerland in weiland omgezet. Al rond 1865 was er in Langbroek nauwelijks akkerland meer. Het weinige akkerland vandaag is bezaaid met mais ten behoeve van de veeteelt.²¹

Overigens was met name in Overlangbroek het akkerland van slechte kwaliteit. Daarom kon Reinier van Reede van Ginckel rond 1735 vrijwel geen pachters vinden voor het land dat bij zijn bezitting Zuylenburg aldaar behoorde. Hij liet toen maar een deel van het land met elzen bepoten in de hoop goed timmerhout te krijgen.²²

Bolakkers

Wie langs de Langbroekerwetering gaat, kan zien dat de meeste weilanden enigszins bol lopen. Een ontginningskavel, te herkennen aan een sloot links en een sloot rechts, van ongeveer 55 meter breed, is in twee, soms in drie bolstaande delen verdeeld met een greppel er tussen. Zoals gezegd, was in Langbroek ooit al het land akkerland. We hebben hier te maken met zogenaamde bol- of hoogruggige akkers

die in het Duits *Hochäckers* worden genoemd. Ze zijn het gevolg van eeuwenlang op eenzelfde wijze ploegen. Hoe hoger, hoe langer beploegd en hoe ouder ze dus zijn. (In recente jaren zijn hier en daar bolakkers geëgaliseerd.)

Slicher van Bath: 'Bij de karploeg rust de ploegbalk op een wagenstel met twee wielen. De [ploeg]voor wordt aangesneden door een kouter; de schaar opent de grond verder en dieper; het rister keert de grond. De karploeg werd vooral gebruikt in gebieden met strokenverkaveling; hij is immers zwaarder en [daardoor] moeilijker wendbaar dan andere ploegen. Echter niet zozeer de uiterlijke vorm van de ploeg is van invloed op de vorm van de akkers als wel de manier van ploegen en deze is afhankelijk van het rister. Met ploegen zonder rister kan men zonder bezwaar bij het heengaan en terugkeren de ene voor naast de andere leggen. Het land toont in geploegde staat, ondanks de voren, een effen oppervlak. Met een ploeg met een vast rister is dit niet mogelijk. De omgezette grond valt steeds naar één zijde. Men dient met deze ploegen in het midden van de akker de eerste voor te leggen en vervolgens om beurten links en rechts van deze voor te ploegen, op de wijze van een langgerekte streng. De omgezette grond komt steeds [verder en dus hoger] naar het midden te liggen, zodat een akker ontstaat met een gewelfd dwarsprofiel, de hoogruggige akker.' Deze akkers hebben als voordeel een betere afwatering; iets wat in een cope-ontginning

Kaart van de verkaveling en eigendomssituatie in het gebied de Veertig Hoesen te Nederlangbroek tussen de Wijker- en de Cothweg (onder). Op 1 mei 1630 getekend door landmeter Hendrick Verstralen in opdracht van het Domkapittel te Utrecht (HUA, Domarchief, 1842)

In het huisarchief van de van oorsprong Utrechtse familie Ritter zu Groenesteyn te Kiedrich bij Rüdeshelm aan de Rijn, bevindt zich een overzicht uit 1650 van bezittingen van die familie in Nederlangbroek. Die familie De Ridder bewoonde het inmiddels verdwenen kasteel Groenestein aan de Langbroekerwetering. Het overzicht geeft een mooi beeld van de grootte van percelen en van het gemêleerde gebruik ervan.²⁰

gooywaards:

- 1 Het huis Groenestein met tuin, wei en boomgaard.
- 2 Het nevengebouw van het huis met wei en boomgaard in gebruik door Thonis Aelbertszn. van Velpen.
- 3 Drie fruitboomgaarden plus fruitbomen in het bosje achter het huis.
- 4 Een bos van 8 morgen achter het huis.
- 5 Een wei van 3 morgen achter voornoemd bos, verpacht aan de weduwe van Dirk Garse van Oostrum.
- 6 Nog een wei van 3 morgen eveneens achter voornoemd bos, verpacht aan de weduwe Van Oostrum.
- 7 Een kamp van 2 morgen, verpacht aan de weduwe Van Oostrum.
- 8 Nog een kamp, genaamd Colhuevel, van 3 morgen verpacht aan de weduwe Van Oostrum.
- 9 Een kamp van 3 morgen in eigen gebruik.
- 10 Een kamp van 3 morgen eveneens in eigen gebruik.
- 11 De hofstede 'aan de boom' [waarschijnlijk bij een voetgangersbrug over de wetering] met 5 morgen land, verpacht aan de weduwe Van Oostrum.

In gebruik van de heer van Rijnestein (ook een Ridder van Groenestein):

- 12 De hofstede aan de Stenen Brug van 5 morgen akkerland en boomgaard in gebruik door Arie Garse van Velpen.
- 13 Een hofstede van 12 morgen waarvan 5 morgen in gebruik zijn door Thoon Peterse van Woudenbergh.
- 14 Een bos van 4 morgen, genaamd Essebosch, achter voornoemde hofstede.
- 15 Een kamp van 3 morgen achter voornoemd bos.
- 16 Nog 12 morgen bij de Gooyerwetering bij Doorn, waaronder een weidekamp van 4 hont [1 hont is 1/6 morgen] verpacht aan de weduwe Van Oosterom. De rest bestaat uit eikenbos. Rondom de kampen en weiden staan elsenhagen.

rijnwaards en in gebruik van de heer van Rijnestein:

- 17 Vier morgen akkerland, genaamd De Spinnacker, niet verpacht.
- 18 Een wei, genaamd Acht Morgen, van 2 (*sic*) morgen.
- 19 Een veld akkerland van 2 morgen, niet verpacht.
- 20 Een kamp akkerland van 4 morgen, achter voornoemd veld, bij de Melkwijk, in eigen gebruik.
- 21 Tegenover de hofstede bedoeld onder punt 13, 4 morgen akkerland van de Langbroekerdijk tot aan de Queldamm [Landscheidingsweg], niet verpacht.

van groot belang is. De grond is immers eerder droog doordat het water zijdelings wegloopt in de scheislotten of in de tussengreppel, en is zodoende beter geschikt voor akkerbouw.²³

Graven van watergangen

In Langbroek is het goed kunnen beheersen van de waterstand al ruim 850 jaar van groot belang. Anders is het gebied nauwelijks toegankelijk doordat het een groot deel van het

jaar iets onder water staat en dus ook niet te gebruiken is als akker- of weiland. Nadat de Langbroeker- en Amerongerwetering waren gegraven, werden langs de uitgezette kavels scheislotten gegraven. Die scheislotten kwamen uit op de Langbroekerwetering. Aan de achterzijde van de kavels werd een kade gelegd om het water vanaf de oeverwallen van de Kromme Rijn en vanaf de Heuvelrug te kunnen keren. Achter die kade of kweldam werd de Hoofdwetering respectievelijk de Gooyerwetering gegraven. Oorspronkelijk was het niet de bedoeling dat water vanuit die weteringen en vanuit de Amerongerwetering in het gebied van Langbroek zelf zou kunnen komen. De Gooyerwetering, de Langbroekerwetering en de Hoofdwetering stonden niet met de Amerongerwetering in verbinding. De Hoofdwetering kende oorspronkelijk geen enkele verbinding met de Langbroekerwetering. Door de aanleg van de trekvaart de Cothergrift in 1635 en van de Melkwegwetering in 1972 is dat laatste veranderd.

Het gebiedsvreemde water moest gescheiden

worden afgevoerd. Langbroek zelf had immers al waterproblemen genoeg. De schouwbrieven zijn daar heel duidelijk over. In de in 1531 vastgestelde (nieuwe) schouwbrief van de Langbroekerwetering staat: 'Ende of yemand [niemand] enighe queldammen, kaen [kaden] of dijcken voorzeyd doerstake ende in Langbroec schay dede van vreemde water'. De schouwbrief over de binnenwegen, zandpaden en watergangen in Overlangbroek uit 1771 meldt: 'En zo iemand ondernam de Goyer of Ameronger Dijken door te steken, en daar door het water in Langbroek te brengen, zal ... [een boete krijgen]'. In dat zelfde jaar bepaalden de Staten van Utrecht dat de kweldammen en kaden, net zoals de Wijker- en de Cotherweg, tien voeten breed (ongeveer 3,8 meter) moesten zijn. Ze moesten zo hoog zijn dat ze tenminste twee voet (ongeveer 0,75 meter) boven het hoogste water uitstaken opdat er geen vreemd water door- of over kon lopen. Bepalingen van die strekking hebben tot zeker 1950 in de keuren van het Waterschap Langbroek gestaan.²⁴

De Stichtse karploeg met ploegspade (foto uit J.M.G. van der Poel, *Oude Nederlandse ploegen*. Arnhem, 1967, 39)

Langs de weteringen ligt een kweldam, een kade. Aan de ligging van de kade ten opzichte van de wetering is af te leiden van welke kant het water kwam dat moest worden gekeerd. Het te keren water kwam van de kant waar de wetering ligt. Het is immers die wetering die dat water vervolgens moest afvoeren. Een dijk of kade ertussen zou niet praktisch zijn. Langs de Langbroeksekant van de Amerongerwetering ligt de Amerongerdijk: het te keren water kwam en komt vanaf (de gronden langs) de Neder-Rijn. Aan de Langbroekse kant van de Hoofdwetering vormt bij Wijk bij Duurstede de Landscheidingsweg (1371) de kade. Verderop gaat de kade over in de Kweldammen (1531) en voorbij Cothen in de Kleidijk (1792): het te keren water kwam en komt vanaf de (gronden langs) de Kromme Rijn. De Gooyerdijk ligt aan de Langbroekse kant van de Gooyerwetering: het te keren water kwam en komt vanaf de Heuvelrug. Veel kaden en wegen hebben de benaming 'dijk', een van oorsprong Fries woord dat zowel (lage) waterkering als weg betekent.²⁵

De Amerongerwetering is al heel spoedig na de aanvang van de ontginning gegraven. De Gooyer- en Hoofdwetering zijn waarschijnlijk wat later aangelegd. De aanleg van de Gooyerwetering was problematisch daar het niet mogelijk bleek of te kostbaar was de wetering parallel aan de Langbroekerwetering, geheel door te trekken tot in de Kromme Rijn stroomafwaarts van Odijk. Daarom is besloten het water toch maar via de Langbroekerwetering zelf af te voeren door op vijf plaatsen afwateringssloten daar naar toe te graven. Die uitweteringen moesten door de Gooyerdijk heen afwateren en aldaar werden zogenoemde heulen aangelegd die waarschijnlijk door middel van planken konden worden afgesloten. De schouwbrief van de Gooyerwetering uit 1531 noemt ze, van zuid naar noord gezien, alle vijf: de Leersumse Heul, de Dartuizer Heul (langs de latere Bovenwijkerweg), de Doornse Heul (langs de Cotherweg), de Stamerwegse Heul (langs de nu niet meer bestaande Stamerweg) en de Broekwegse Heul (langs de Broekweg). Wellicht waren er ook heulen bij de doorgangen naar de Lang-

broekerwetering. In 1367 immers wordt land parallel aan de Stamerweg de Sluusacker genoemd.²⁶

Al deze uitweteringen liepen langs wegen, behalve de uitwetering van het Leersummerbroek (1262). De Leersumse Heul lag in de uitwetering die de Berwoudsgraaf (1289) werd genoemd. Deze uitwetering kwam iets ten noorden van de kerk van Overlangbroek in de Langbroekerwetering uit. Via deze wetering, via deze vaarsloot was het per trekschuit mogelijk om vanuit Leersum naar Utrecht te varen. Aan het begin van de wetering bij de Gooyerwetering lag een hofstede die nog tot in de twintigste eeuw het Schippershuis (1847) werd genoemd. Desondanks moet de Berwoudsgraaf op een gegeven moment toch zijn functie van uitwetering hebben verloren. Op een 'Situatietekening [uit 1853] van den loop der Gooijerwetering met aanduiding der duikers welke in den Gooijerdijk gelegen zijn en het water naar de Langbroekerwetering voeren', komt de Berwoudsgraaf niet meer voor.²⁷

De Hoofdwetering die parallel aan de Langbroekerwetering loopt, kon in tegenstelling tot de Gooyerwetering wel in de Kromme Rijn uitmonden (ter hoogte van de hofstede De Lage Leemkolk onder Werkhoven). Alleen bij Cothen was het tracé een probleem. Daar lag ten zuiden van de Cotherweg een hoger gelegen, zandiger stuk grond, het Overrijnseveld (1363). Volgens Berendsen is het een crevasserug, ontstaan doordat de Kromme Rijn ooit eens door haar oeverwal is gebroken. Er moest om dat Overrijnseveld heen worden gegraven waarbij het aldaar lopende veenstroompje de Meer is vergraven. De Meer kruiste de Cotherweg halverwege Cothen en Nederlangbroek. Vanaf dat punt moest de Hoofdwetering weer richting Kromme Rijn afbuigen om enige honderden meters verder de Cotherweg zelf te kruisen en vervolgens rechtdoor naar de Kromme Rijn bij Werkhoven te gaan. De wetering zal vanuit Cothen gezien aan de rechterkant van de Cotherweg hebben gelopen daar waar in 1635 de huidige Cothergrift is gegraven. Ze kruiste vervolgens, daar waar ook nu nog een duiker ligt, de Cotherweg. Al met al was hier

blijkbaar sprake van een bijzondere waterstaatkundige situatie. Althans daar duidt een aantal vermeldingen op. Allereerst lag hier het middeleeuwse goed Ten Zyl: in 1279 bekend via de persoonsnaam Pontiaen van Zijll die land bezat in Langbroek. Het goed lag bij een 'zijl', dus bij een sluis. In de genoemde schouwbrief van de Langbroekerwetering uit 1531 wordt gewag gemaakt van de Maurisdam 'mit sin toebehoren ende die aencortend aend die Hoofdwetering' bij de Cotherweg rijnwaards. In 1560 is sprake van het 'goed Ten Zyl ofwel Verdijcx-graaven'. Waarschijnlijk wordt hier in alle gevallen bedoeld op het eertijds bestaan van een soort sluis en later wellicht een dam met duiker in de Hoofdwetering op het punt waar de Cotherweg wordt gekruist. De Hoofdwetering is voor het grootste deel nog steeds van belang voor de lokale aan- en afvoer van water.²⁸

Ontginningseenheden

Langbroek was opgedeeld in vijf ontginningseenheden die in zeker opzicht eigen waterstaatkundige eenheden, kleine polders, vormden. Vanaf de Amerongerwetering tot aan de Broekweg onder Werkhoven waren dat de Vijftig Hoeven (1593), de al bekende Veertig Hoeven (1363), de Dertig Hoeven (1375), de Vijfentwintig Hoeven (1340) en Sterkenburg (ongeveer vijftien hoeven). Er is een schets bekend uit het eind van de achttiende eeuw waarop ze uitgezonderd de Vijftig Hoeven allemaal staan ingetekend. De eenheden waren van elkaar gescheiden door zijkaden, zuwen of zijwenden die niet door sloten mochten worden doorsneden. De Vijftig Hoeven onder Overlangbroek werd van de Veertig Hoeven gescheiden door de latere Wijker- en Bovenwijkerweg. De Cotherweg scheidde de Veertig Hoeven van de Dertig Hoeven. De scheiding tussen de Dertig Hoeven en de Vijfentwintig Hoeven werd gevormd door de niet meer bestaande Stamerweg (1340). Die weg vormde de grens van de voormalige gemeente Langbroek met de gemeente Driebergen, daar waar nu nog hofstede De Stamer Akker ligt. De Vijfentwintig Hoeven ten slotte werd van Sterkenburg afgegrensd door de (Sterkenburgse) Zuwe (ca.

1380). Langs de zijkaden liepen verwijde kavelsloten die in de Langbroekerwetering uitkwamen. In 1500 is door het gerecht Nederlangbroek bericht over de reparatie van de Cotherveldse Heul. Wellicht lag die heul in een watergang langs het Langbroekse deel van de Cotherweg.²⁹

Het omringende land

De ontginning van Langbroek had gevolgen voor het omringende land. Zoals gezegd, was het aloude gebruik van Langbroek door bewoners van dat omringende land waarschijnlijk aan banden gelegd. Er kwamen ook ten dele andere bestuurlijke grenzen; grenzen die vaak nog gelden, dan wel pas kort geleden in onbruik zijn geraakt. Meer dan 850 jaar heeft de kade langs de Hoofdwetering (Landscheidingsweg, kweldammen, Kleidijk) de grens tussen Langbroek en Wijk bij Duurstede respectievelijk Cothen gevormd. Dit geldt ook voor de Gooyerwetering, de grens tussen Langbroek en Leersum respectievelijk Doorn. En hetzelfde geldt voor de Amerongerwetering, de grens tussen Langbroek en Amerongen respectievelijk Wijk bij Duurstede. Het in 1832 bij de officiële grensbepaling van de toenmalige gemeente Langbroek opgemaakte, gedetailleerde procesverbaal spreekt in dit verband boekdelen. De gemeentegrens is feitelijk identiek aan de aloude ontginningsgrens, de grens tussen het vóór globaal 1100 al door individuele boeren gecultiveerde (omringende) land en het er na op planmatige wijze in cultuur gebrachte areaal.³⁰

Overigens is het omringende land na de ontginning van Langbroek in een aantal gevallen opnieuw verkaveld. Dit geldt in het bijzonder voor het gebied tussen de Gooyerwetering en Leersum, Doorn en Driebergen. Daarentegen hebben de aloude landbouwgronden tussen de Kromme Rijn en de Hoofdwetering merendeels hun oorspronkelijke blokverdeling behouden. Dit gaat in belangrijke mate ook op voor de hoger gelegen percelen op de oeverwallen van de Kromme Rijn bij Werkhoven en Odijk. De al voor de ontginning van Langbroek in gebruik genomen gronden

langs de Neder-Rijn zijn, zoals gezegd, herkaveld volgens het model van de strokenverkaveling.

Landmeters

Gaandeweg het denken en het schrijven over de ontginning van Langbroek heb ik steeds meer bewondering gekregen voor diegenen die in het begin van de twaalfde eeuw de ontginning op een professionele, planmatige wijze vorm hebben gegeven. Frappant is dat aan hen in de ontginningsliteratuur niet of nauwelijks aandacht wordt besteed. Volstaan wordt met opmerkingen als 'er werden kavels uitgezet'. Het hoe ervan komt niet aan de orde. Toch is daar wel degelijk iets zinnigs over te zeggen. De Romeinen hadden professionele landmeters in dienst: hun (rechte) wegensstelsel is nog steeds legendarisch. Die kennis is in onze donkere middeleeuwen verloren gegaan. Na het jaar 1000 is veel van die kennis opnieuw ontdekt. De oudst bekende vermelding van een 'landmeter' in onze contreien dateert uit 1282 (Brugge). Grote steden, graafschappen en waterschappen blijken 'gezworen' landmeters in dienst te hebben gehad: ze moesten daartoe een eed afleggen. Dichtbij huis was relevante geometrische kennis aanwezig in de aan de Domkerk te Utrecht verbonden kathedraalschool. Zo was bisschop Adelbold van Utrecht (1010-1026) een leerling van de beroemde wiskundige Gerbert van Aurillac (ca. 950-1003). Afgaande op nu nog bestaande, uit de veertiende eeuw daterende landmeetkundige werken, moeten er voordien ook van die werken zijn geweest. Duidelijk is dat bekend was dat elk veld of gebied, ongeacht de vorm ervan, door middel van rechte (drie)hoeken kon worden opgemeten en kon worden ingedeeld. Daartoe diende de landme-

ter eerst het gebied rond te gaan om zich er een beeld van te vormen. De middeleeuwse landmeter maakte gebruik van een aantal eenvoudige maar effectieve hulpmiddelen. Voor lengtemetingen diende de meetroede, een lange stok van hout of ijzer. Ook werd gebruik gemaakt van het meetkoord. Voor het construeren van de benodigde driehoeken was het vanwege de terreingesteldheid soms nodig in het veld loodlijnen op te richten. Daarvoor werd een winkel- of meetkruis gehanteerd. Dit was een ronde of vierkante plaat voorzien van twee loodrechte op elkaar staande gleuven waarlangs kon worden gericht.

Pouls is van mening dat er bij de cope-ontginningen vooraf geen nauwkeurige totaal-opmeting plaatsvond en dat er ook geen nauwkeurige overzichtskaarten zijn geweest. Dit was ook niet nodig daar het evenwijdig uitzetten van kavels betrekkelijk eenvoudig is. De achtergrenzen van de kavels konden vooraf worden aangeduid door over grote afstanden zichtbare, lange staken te plaatsen die als richtlijn dienden voor de ontginners. Met ervaring, *trial and error*, en zelfbedachte technieken en instrumenten kun je een heel eind komen. Desondanks blijft natuurlijk de planmatige en in relatief korte tijd uitgevoerde ontginning van Langbroek een prestatie van formaat. Van die prestatie is nog iedere dag te genieten.³¹

Dr. A.A.B. van Bommel is sociaal geograaf, woonachtig in Doorn en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op Cothen en het Kromme-Rijngebied.

Noten:

1. Met bijzondere dank aan prof. dr. C. Dekker voor zijn inhoudelijke aanvullingen, aan Fieke Meershoek voor een aantal textuele opmerkingen en aan G.W.J. van Omme (G-O graphics Wijk bij Duurstede) voor het maken van de kaart.
2. Keur van het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden. Houten, 1997; A.A.B. van Bommel, *Sociaal-economische belichting van woningbouw- en landbouwbeperkingen in landelijke gebieden - een casestudie in het Langbroekerweteringgebied*. Doctoraalscriptie. Utrecht, 1978; Stuurgroep Langbroekerwetering, *Ontwerp plan van aanpak voor het Langbroekerweteringgebied*. Utrecht, 1998. Het concept van dit artikel is door mij, gelet op de toen lopende informatieronde, in oktober 1998 aangeboden aan de Stuurgroep. Het concept is ook gebruikt als achtergrond voor een interview ten behoeve van een artikel van Anton Keuchenius over het gebied in het NRC Handelsblad van 23 januari 1999.
3. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. Zutphen, 1983. Dit werk vormt het kader voor mijn artikel dat is te zien als een nadere invulling daarvan.
4. 1387: Het Utrechts Archief (HUA), DOM, 1824; 1352: Dekker, 1983, 187; Broekweg; Van Bommel, 1996, 137 en HUA: DOM, 3968.
5. H.J.A. Berendsen, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht*. Utrecht, 1983; zie voor de ligging van het veen de kaart in: A.A. Brombacher en W. Hogendoorn, *Aardkundige waarden in de provincie Utrecht*. Utrecht, 1997; 1219: HUA, Vrouwenklooster van Oostbroek, 1155 via De Hulle en Zeper, 1905, 176; 1165 resp. 1262; Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 (OSU), II, 448 resp. III, 1561; 1352: Dekker, 1983, 278; 1368: W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht*. Deel I. Leiden, 1932, 218; A.L.P. Buitelaar, Turfwinning in het Nedersticht vóór 1530 - beheerst gebruik van veen. In: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 5 (1996-2), 92-97.
6. B. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850) en Bijdragen tot de agrarische geschiedenis*. Utrecht, 1960 resp. 1978.
7. J.A. Hendriks, *De ontginning van Nederland*. Utrecht, 1998, 63.
8. A.A.B. van Bommel, *De Kromme Rijn - waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600*. Houten, 1996, 53; 1531: C.W. Moorrees, P.J. Vermeulen (1856-1860), *Vervolg van mr. Johan van de Waters Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht van den vroegsten tijd af tot het jaar 1810*. Utrecht, 1856-1860, deel II, 232.
9. 1339 resp. 1395: Dekker, 1983, 277 resp. 183; 1377: C. Dekker, De gebroeders Willem, Gerrit en Gijsbert van Zijl, domkanunniken te Utrecht in de tweede helft van de 14e eeuw. In: *Jaarboek Oud-Utrecht 1981*, 61-84 (62); Lake (1391): J. Ph. de Monté ver Loren, *De rechterlijke organisatie ten platten lande in het gebied langs den Krommen Rijn gedurende de middeleeuwen*. Utrecht, 1948, 33; M. Schönfeld, *Nederlandse waternamen*. Bijdragen en Mededelingen der Naamkundige-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, VI, 1955, 39 en 183.
10. 1289 resp. 1333: Dekker, 1983, 510 resp. 193.
11. C. Dekker, De dam bij Wijk. In: *Nederlandsch Archievenblad*, 84 (1980-3), 248-266; Van Bommel, 1996, 17-19, 180-181.
12. 1126: OSU, I, nr. 319; W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht*. Utrecht, 1932, 202-220.
13. HUA: DOM, 3882.
14. Zie HUA: Familie Van Rijkevorsel, onder andere 963; 1303: Dekker, 1983, 183.
15. HUA: DOM, 3876.
16. 1394 resp. ca. 1365: Dekker, 1983, 197 resp. 198; 1337: Dekker, 1983, 536 resp. 314.
17. Dekker, 1983, 189-191; H. van der Linden, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de oplegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*. Assen, 1956, oa. 100-101; J.A.J. Vervloet, Landsheerlijke venen: het cope-ontginningslandschap. In: *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 16 (1998-3), 150-163; D.R. Klootwijk, Enige opmerkingen omtrent de ontginning van het Cattenbroek. In: *Tussen Rijn en Lek*, 20 (1986-3), 19-24.
18. Van der Linden, 1956, 23, 35-36.
19. HUA: Bisschoppen, 109b-1, fol. 11v.
20. H.F. Friederichs, Die Reichsfreiherrn von Ritter zu Groenesteyn und ihre Vorfahren. II. Das Utrechter Geschlecht de Ridder 1220-1650-1730. In: *Deutsches Familienarchiv*, band 44 (1970), 117-119.
21. J.M.G. van der Poel, *Oude Nederlandse ploegen*. Arnhem, 1967, 37-39; *Het Kromme-rijnslandschap, een ecologische visie. Verslag van het Kromme-Rijn-project 1970-1974*. Amsterdam, 1974, 36-38.
22. J. Aalbers, Reinier van Reede van Ginckel en Frederik Willem van Athlone. In: *Jaarboek Oud-Utrecht 1982*, 91-136.
23. Slicher van Bath, 1960, 71-72.
24. 1531 resp. 1771: Moorrees en Vermeulen, 1856-1860, II, 231-234 resp. 233-238; Staten van Utrecht: Streekarchief Woerden, Waterschap Langbroek, 20 en 41.
25. 1371: Dekker, 1983, 198; 1531: Moorrees en Vermeulen, 1856-1860, II, 231-234; Kleidijk 1792: Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH): Dorpsgerechten, 1570, acte 1807. Eertijds werd de Kleidijk ook wel 'Hardenbroekse Agerdijk' (19-10-1702), 'Queldammen off Landscheidinge' (25-5-1726) genoemd (SAKRUH: Dorpsgerechten, 716).
26. 1531: Moorrees en Vermeulen, 1856-1860, II, 228-229; 1262 resp. 1367: Dekker, 1983, 130 resp. 199.
27. 1289: Dekker, 1983, 199; 1847-12-17: A.W. baron van Brienens koopt voor not. Mariënhoff van de heer van Nellesteyn, te Langbroek de hofstede Het Schippershuis, groot 14b, 81r, 20el, bouw- en weiland strekkende van de Gooyerwetering tot de Langbroekerwetering: kadastraal sectie C, nr. 111/120 (CBG: Fam. archief Van Brienens, FA48 plano, fol. 128 ver-

- so). Uit de koopacte (SAKRUH: NA, 2728, no. 511) blijkt dat kadastraaln. 118 betrekking heeft op een 'vaart' tussen en langs de hofstede [Gooyerdijk 5, Langbroek]; Vaarsloot: J. van Doorn, J. Doornenbal, *Veldkaarten van Leersum en Omgeving*. Leersum: Historische Vereniging Leersum, 1998; Kaart 1853: SAKRUH, Gemeente Langbroek, 1811-1949, 1157.
28. 1336: Dekker, 1983, 62; Cothegrift: Van Bommel, 1996, 75; 1279: C.M. de Jong van Rodenburgh, *Familie Van Zijll van Valkendael te Utrecht*. Haarlem, 1890; Maurisdam: Moorrees en Vermeulen, 1856-1860, II, 231-234. Opmerkelijk is dat de dam niet meer wordt genoemd in de herziene schouwbrief van 1771; Verdijck-graaven: Ongedateerde aantekening van Hofman (HUA: Collectie Rijsenburg, 1316) maar gedateerd in Friederichs, 1970, 177.
29. 1363: HUA, DOM, 231; 1380 resp. 1340, 1375, 1593: Dekker, 1983, 195 resp. 200; Schets: HUA, Leenhof, 20; Cotherveldse Heul: HUA, DOM, 3886.
30. SAKRUH: Gemeente Langbroek, 1811-1949, 129.
31. H.C. Pouls, *De landmeter. Inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse landmeetkunde van de Romeinse tot de Franse tijd*. Alphen aan den Rijn, 1997; H. Muller, K. Zandvliet (red.), *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811*. Alphen aan den Rijn, 1987.

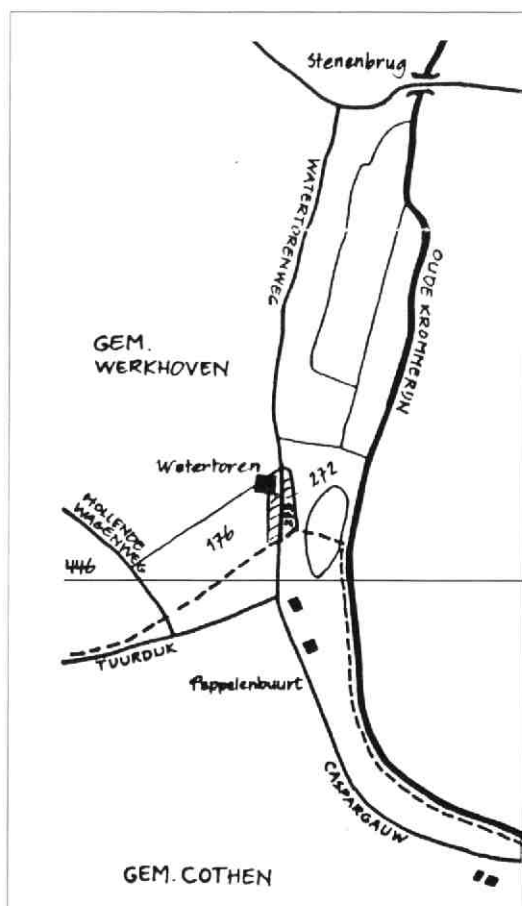
Een Romeins grafmonument te Werkhoven? III

Anton van Schip

In 1844 groef conservator L.J.F. Janssen van het Leidse Museum van Oudheden in Werkhoven stukken tufsteen en kalkstenen fragmenten op van een Romeins graftempeltje. Doordat alleen de direct betrokkenen de exacte vindplaats ervan wisten, raakte deze in de loop van de jaren in de vergetelheid. Meer dan een eeuw later verrichtte de archeologische werkgroep van de Historische Kring, op verzoek van de toenmalige provinciaal archeoloog W.J. van Tent, een terreinonderzoek op basis van enige globale gegevens die uit een aantal documenten naar voren gekomen waren. Daarvan werd verslag gedaan in dit tijdschrift in 1982¹. In dit verslag werden indicaties gegeven voor de meest waarschijnlijke vindplaatsen van de fragmenten.

Vervolgens leidde een voortgezet bronnenonderzoek er toe dat het verslag van de door Janssen in Wijk bij Duurstede en Werkhoven gedane opgravingen werd teruggevonden in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Het gedeelte over de opgraving te Werkhoven werd gepubliceerd in 1983².

Aan het eind van dat artikel beloofde ik, dat ik in een vervolgbijdrage na zou gaan in hoeverre enige in dit opgravingsverslag aangetroffen nieuwe gegevens bij zouden kunnen dragen tot een nog exactere bepaling van de opgravingslocatie. Deze belofte werd gedaan in 1983. Dat er vertraging optrad in mijn plannen had te maken met het volgende. Er bestonden - vage - plannen om het 'doelgebied' met prikstokken te gaan onderzoeken. De resultaten daarvan wilde ik afwachten. Deze voornemens zijn tot op heden niet uitgevoerd. Verder was ik op het spoor gekomen van een kaart die Janssen van het Kromme-Rijngebied gemaakt had³. Op deze kaart bleek ook het gebied in Werkhoven voor te komen waar hij de opgraving verricht moest hebben. Eventueel van belang zijnde gegevens op deze kaart wilde ik verwerken in mijn reactie. Jammer genoeg was daarop, ondanks minutieuze bestudering, niets naders over de vindplaats van de bouwfragmenten te vinden. Dit ondanks het op een

later tijdstip opvragen van zo contrastrijk mogelijke kopieën ervan. Omdat het, naar ik meen, nooit te laat is om een gedane belofte gestand te doen, los ik deze hierbij in.

In 1982 kwamen we tot de conclusie dat de vindplaats òf op perceel C176, waarop de watertoren staat, òf op C272, òf op C273 zou kunnen liggen. In zijn verslag vertelt Janssen dat de Zure Maat uit zeven langwerpige vierkante akkers bestaat, in de lengte van oost naar west gelegen nabij de linkeroever van een oude arm van de Rijn en ten westen door een weg, de Achterdijk (thans Hollende Wagenweg), begrensd⁴. Eerder had hij al aangegeven dat: '(...) de oude of kromme Rijn, (...),

het allernaaste bij den weg (hij bedoelt hier mijns inziens de toenmalige Onderdijk, thans Watertorenweg, AvS) komt, en zeer nabij de plek, waar de steen gevonden is, voorbij vloeit⁵.

De vaststelling van Janssen dat de akker: ' (...) zeer nabij (...) de Rijn' gelegen is, sluit mijns inziens het perceel C272 uit, omdat dit aan de Rijnsloot grenst. Daardoor blijven alleen de percelen C176 en C273, die beide wel aan deze vaststelling voldoen, over.

Het perceel C273 blijkt zich oostelijk maximaal 60 meter van de Watertorenweg uit te strekken. Ik meen daardoor met zekerheid te mogen stellen dat de vindplaats moet liggen in een strook van 50-60 meter langs de Watertorenweg en ten oosten en westen daarvan, zoals op het bijgaande kaartje gearceerd is aangegeven. Hierdoor wordt het gebied waar de vondsten door Janssen gedaan zijn, terug gebracht tot minder dan een tiende van het opper vlak, dat we in 1982 als vondstgebied aanwezen.

Het verdient mijns inziens verder aanbeveling om bij graafwerkzaamheden in het door mij aangegeven gebiedje, maar ook in het gebied daarom heen, verdacht te zijn op het te voorschijn komen van Romeinse bouwfragmenten. Dit omdat Janssen meende dat er hoop was dat er nog meer fragmenten gevonden zouden kunnen worden omdat de akker nog niet op alle plaatsen onderzocht was, 'terwijl het mogelijk was, dat de ontbrekende deelen zich op een' anderen akker bevonden⁶. Misschien zou onze archeologische werkgroep daar toch nog eens een onderzoek met het peilijzer moeten doen, om definitief vast te stellen of er eigenlijk nog wel stukken steen liggen? Daarbij zou dan ook zeker perceel C272 betrokken moeten worden.

Drs. A.S.M. van Schip is secretaris-penningmeester van de Archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer' van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' en woont in Werkhoven.

Noten:

1. Archeologische Werkgroep 'Tussen Rijn en Lek', 'Een Romeins grafmonument te Werkhoven?' *Tussen Rijn en Lek*, 16 (1982-1), 9-52.
2. A. van Schip, 'Een Romeins grafmonument te Werkhoven? II', *Tussen Rijn en Lek*, 17 (1983-3), 19-25.
3. L.J.F. Jansen, door hem getekende kaart. Archief Janssen, vlg. Berichten R.O.B. 28, (1978), 525. onder: Werkhoven 1+2, genoemd: plattegrond, schets. Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden, Studiezaal Westerse Handschriften.
4. Van Schip, 22.
5. Een Romeins grafmonument, 34.
6. Van Schip, 23.

Jan R. van Nijendaal (1880-1975): huisschilder en kunstfotograaf*

Jan Coppens

Hoewel Jan Roelof van Nijendaal niet tot de toonaangevende Nederlandse picturalisten wordt gerekend, zijn de foto's die hij in de periode vóór de Eerste Wereldoorlog maakte karakteristiek voor de stroming en niet onverdienstelijk. Hij beoefende de diverse genres van landschap, portret, stilleven en stadsgezicht en bewaamde zich in meerdere edele procédés. Zijn voorkeur ging uit naar de gomdruk. Gedurende zijn lange en werkzame leven was de fotografie slechts één van zijn vele activiteiten.

Een stukje familiegeschiedenis

Jan Roelof van Nijendaal werd in 1880 in Wijk bij Duurstede geboren als jongste zoon van Jacobus van Nijendaal en de uit Makkinga (Fr.) afkomstige Jantjen Jans Panders. Vader Jacobus verdiende de kost als huisschilder. Zoon Jan Roelof was een nakomer. Zus Ymke en broer Gerrit waren respectievelijk elf en negen jaar ouder. Zowel Gerrit als Jan Roelof kozen aanvankelijk voor hetzelfde beroep als hun vader. Toch leidde dit niet tot tevredenheid. Wellicht speelden andere ambities of verplichtingen een rol of was er in Wijk niet genoeg werk voor een vader en twee zonen. Jan Roelof zou zich later specialiseren in technieken en vaardigheden die hem meer voldoening gaven of inkomensmogelijkheden verschaften en die alle wel iets te maken hadden met het beroep van schilder en decorateur. Gerrit ging een heel andere kant uit. Hij werd agent van een stoombootmaatschappij en begon een overslagbedrijfje.

Jan Roelof trouwde met de uit Zwolle afkomstige Johanna Evers. Ze liet zich in Wijk inschrijven in 1915. Ik neem aan dat dit ook het jaar van hun huwelijk is geweest. Ze kregen drie kinderen: Jaap, geboren in 1916, Hendrik Derk, geboren in 1919 en Jantjen Jan, geboren in 1926. De laatste werd op het einde van de oorlog in 1945 gefusilleerd door de Duitsers. Hoewel het goed mogelijk zou zijn geweest,

heb ik vader Jan Roelof nooit ontmoet. Jaap overleed in 1990. Hem heb ik van de twee overblijvende broers het best gekend. Alles wat de sfeer ademde van vroegere tijden trok hem aan. In Deventer bewoonde hij een fraai gerestaureerd historisch pand tegenover de Bergkerk. In zijn vrije tijd vervaardigde hij knappe tekeningen, schilderijen en aquarellen. In 1936 werd door hem de akte L.O. Tekenen behaald. Pieter Scheen omschreef zijn oeuvre als 'stadsgezichten met topografische inslag'. Vele van zijn tekeningen en schilderijen zijn gevoelig van lijnvoering en smaakvol van kleur. De liefde voor de beeldende kunst moet hij van huis uit hebben meegekregen. Jaap was het ook die me attent maakte op de foto's van zijn vader. Dat gebeurde bij gelegenheid van 'Nederlandse fotografie, de eerste honderd jaar', een tentoonstelling die in 1969 gehouden werd in het Noordbrabants Museum in Den Bosch. Als reizende expositie was het overzicht op verschillende plaatsen in ons land te zien. Jaap bekeek het in Amersfoort. Toen we elkaar enige tijd later weer tegenkwamen en Jaap me de gomdrukken van zijn vader liet zien, beloofde ik er een artikel over te schrijven. Nu - bijna dertig jaar later - kan ik deze belofte eindelijk gestand doen. Wel is het zo dat Jaap me eigenlijk niet zoveel over zijn vader kon vertellen, zodat ik mijn verhaal moet baseren op de schaarse gegevens die hij destijds uit zijn geheugen kon opdiepen. Deze notities vergeleek ik met de al even magere herinneringen van zijn nog levende broer Hendrik Derk, met wie ik een paar jaar geleden een gesprek had.

Brede interesses

Van Nijendaal was niet tevreden met het beroep van huisschilder. Hij wilde zijn technische kennis en vaardigheden verruimen en zich tevens ontwikkelen door veel te lezen. Die wens moet zich al in een vroeg stadium hebben aangediend. Nog vóór 1910 verbleef

hij enige tijd in Amsterdam om er een cursus te volgen in hout- en marmerschilderen, technieken die hij uitbreidde met muur- en plafondschilderen (compleet met stucwerk). Als interieurdecorateur was hij in het hele land actief, zowel in het noorden als in Brabant. Op hoge leeftijd - hij was al 84 - werkte hij nog aan plafondschilderingen in het Paleis op de Dam. Ze bevielen zo goed dat hem de Huisorde van Oranje werd uitgereikt.

Met de plaatselijke bevolking van Wijk had Van Nijendaal weinig contact. Hij was 'erg op zichzelf', zoals Hendrik Derk me vertelde, las veel, had een abonnement op de uitgaven van de Wereldbibliotheek, fotografeerde en schilderde. In Wijk leek het alsof hij een solitair leven leidde, maar in feite zocht hij zijn contacten elders. Om mee te doen aan fotowedstrijden in Engeland en over zijn werk te corresponderen leerde hij Engels. Ook in een ander opzicht was hij anglofiel. Zijn eerste fiets bestelde hij overzee.

Beginnend amateurfotograaf

Het is niet te achterhalen wanneer Van Nijendaal met fotograferen begon. De gemeente

Wijk bij Duurstede bezit een opname die de Muntstraat voorstelt. Het is een contactafdruk op collodiumpapier, een van de eerste soorten fabriekspapieren. Rechts in beeld vinden we het woonhuis van de familie Van Nijendaal, ertegenover het werkhuis met de poortdeur wijd open. Boven de hoge ramen van de voorgevel prijkt een driedelig tegeltableau met decoraties en belettering in art nouveau: "J v NIJENDAAL SCHILDER BEHANGER". Het zal nog zijn aangebracht door de oude Jacob. Op de stoep een kruiwagen, een paar ladders ernaast en tegen de gevel een trap, rekwietsien waaraan men het beroep van de huisschilder herkent. Op de achtergrond kijken we op de bomen rond de ruïne van kasteel Duurstede.

Jan Roelof stuurde deze foto in naar een wedstrijd in Engeland. Op de achterkant lezen we: 'Class I section A' en verder staat vermeld - ook in het Engels - dat er voor de opname een Agfa extra-rapidplaat was gebruikt, dat het diafragmagetal $f/32$ bedroeg en de belichtingstijd drie seconden. Als tijdstip noteerde Van Nijendaal: 'Mei, drie uur 's middags, erg donker, tijdens onweer'. Als camera diende een

De Muntstraat in Wijk bij Duurstede, 1907 (11,7x16,9 cm, collodiumdruk; Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Atlas Wijk bij Duurstede)

'Achter de walmuur bij Wijk bij D.', circa 1900 ? (11,3x16,2 cm; SAKRUH. Atlas Wijk bij Duurstede)

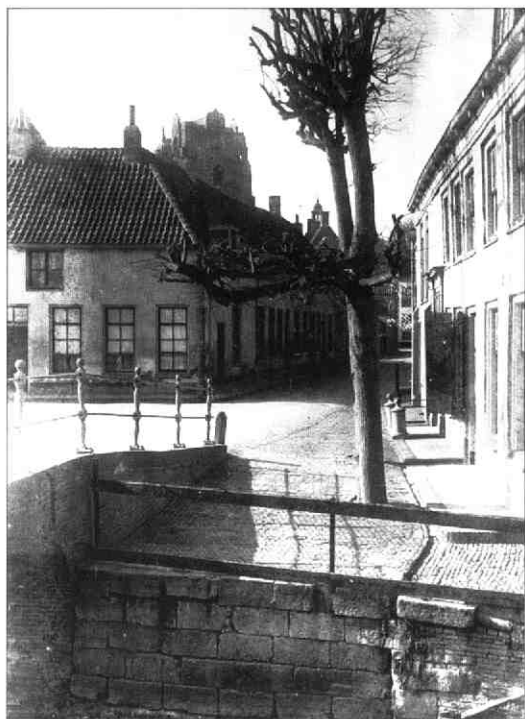
'Imperial triple extension outfit 13 x 18 cm with pantoplanat'. Deze contactafdruk is mooi egaal van dekking, wat wil zeggen dat ook het negatief gelijkmatig is ontwikkeld. De compositie is overwogen en het standpunt tamelijk hoog gekozen zodat de huizen niet omvallen. Volgens een opgave van de man die de foto aan de gemeente Wijk bij Duurstede schonk, zou ze dateren van rond 1907.

Omdat Van Nijendaal geabonneerd was op *The Amateur Photographer* ben ik in de jaargang van 1907 op zoek gegaan naar vermelding van zijn naam. Zonder resultaat. Wedstrijdverslagen werden vaak in losse bijlagen opgenomen en die blijken te zijn weggevallen bij het inbinden van een volledige jaargang. Van Nijendaal kon ik zodoende niet vinden. Wat ik wel aantrof was een advertentie van de firma Thornton-Pickard met een mooie illustratie in houtgravure van het merk én type camera dat Van Nijendaal op het wedstrijdlabel vermeldde. Het gaat inderdaad om een camera met een drievoudige balguitrek van het type Imperial. Het formaat was echter niet 13 x 18 cm, maar 12 x 16,5 cm, half-plate, een nega-

tiefformaat dat ook in ons land in die jaren nogal eens voorkwam. De prijs van het toestel bedroeg drie pond en vijftien shilling. Verdere nazoecking brachten aan het licht dat de Imperial Triple Extension Camera al in 1904 of 1905 op de markt was.

Regelmatig schafte Van Nijendaal nieuwe camera's aan. Zo kocht hij later een Sanderson-toestel bij Brandsma in Amsterdam voor platen van 12 x 16,5 cm, opnieuw voorzien van een gordijnsluiter van de firma Thornton-Pickard. Ook gebruikte hij een wat handzamere maar nog altijd omvangrijke zwarte reflexcamera waarin je van boven op het matglas moest kijken. Voor het drukken van positieven beschikte hij over grotere en kleinere drukramen en over een vergrotingsapparaat. Zijn donkere kamer was ingericht op de zolder van het werkhuis. Met een ladder klom je naar boven. Hendrik Derk herinnerde zich nog hoe hij er zelf als beginnend amateur van zijn vader instructies kreeg.

Wat de boven beschreven foto van de Muntstraat betreft, twijfel ik niet aan 1907 als datum van de opname. Ik denk echter niet dat

Links de Rijnstraat-hoek Walplantsoen vanaf de Singel in Wijk bij Duurstede en rechts het zuidelijk deel van het Walplantsoen met de molen Rijn en Lek, circa 1920 ? (afdrukken uit 1979 van glasplaatnegatieven; Het Utrechts Archief, Topografische Atlas, VA 6953 en VA 6954)

het om een van zijn eerste foto's gaat. Te meer nog omdat je kunt zien dat Van Nijendaal op dat moment al aardig wat fotografische ervaring had opgedaan. Wel is het zo dat er op deze opname nog niets te bespeuren valt van kunstzinnige, 'picturalistische' ambities, wat zo kenmerkend is voor zijn latere werk.

De stroming van de kunstfotografie of het picturalisme

Denkwijzen en gedragpatronen veranderen voortdurend. Vooral kunstenaars hebben een goede antenne voor de 'tijdgeest'. Ze verbeelden hem op een plastische manier en maken je ervan bewust hoe drastisch nieuwe generaties afrekenen met de ideeën van voorgangers. Van foto's verwachtte het publiek altijd al dat ze attractief en verrassend zouden zijn. Om dit effect teweeg te brengen moeten ze de kijker op een speciale manier aanspreken, eventueel op het verkeerde been zetten. Doet de fotografie van tegenwoordig een beroep op onze voorliefde voor het absurde, dan constateren we - even terugkijkend in het recente verleden

- dat foto's in de jaren 1970 en '80 vooral kritisch moesten zijn ten opzichte van de maatschappij. In de jaren 1950 en '60 lette men meer op de communicatieve mogelijkheden van het medium. De tentoonstelling 'The Family of Man' bijvoorbeeld wilde bewijzen dat fotografie een internationale beeldtaal was. In de jaren 1930 dan weer moesten foto's functioneel zijn. In de eerste decennia van deze eeuw echter alles behalve dat. Toen waardeerde men foto's die aantoonde dat fotografie een vorm was van kunst. Ze mocht niet worden gelijkgesteld met zulke triviale toepassingen als vakantiekieken en bedrijfsopnamen of - zo overdreven afkerig was men van het moderne rationalisme - met enigerlei vorm van wetenschappelijkheid.

Zich er meer en meer van bewust dat foto's geen mechanische registraties zijn maar persoonlijke interpretaties, begon men rond 1900 de manier waarop een onderwerp wordt weergegeven belangrijker te vinden dan het onderwerp zelf. Het hoe werd belangrijker dan het wat. Gevolg was natuurlijk dat het documen-

taire gehalte (volgens 19de-eeuwse opvattingen) van dergelijke foto's niet groot was. Je kwam meer te weten over de (ambities en denkrant van de) fotograaf dan over de werkelijkheid. De verschillende werkwijzen varieerden van onscherpte door middel van gaatjescamera, softfocusobjectief of ruwe papierstructuur tot handmatige positieprocedures zoals gomdruk, broomolie of overdruk. Ook de platinadruk, de kooldruk en de heliogravure werden gewaardeerd, maar dat had weer te maken met hun degelijkheid en houdbaarheid. Kunstfotografen hadden een grondige hekel aan gebruik van minderwaardige, bederfelijke materialen.

In hun streven de fotografie tot kunst te verheffen legden zij alle aandacht op de weergave van stemming of geheimzinnigheid en probeerden ze hun foto's te laten lijken op tekeningen of aquarellen. Enkelen maakten zelfs meervoudige gomdrukken in kleur die alles weg hadden van impressionistische schilderijen. Dergelijke fotografen noemden zich picturalisten. In ons land was Wieger Idzerda een

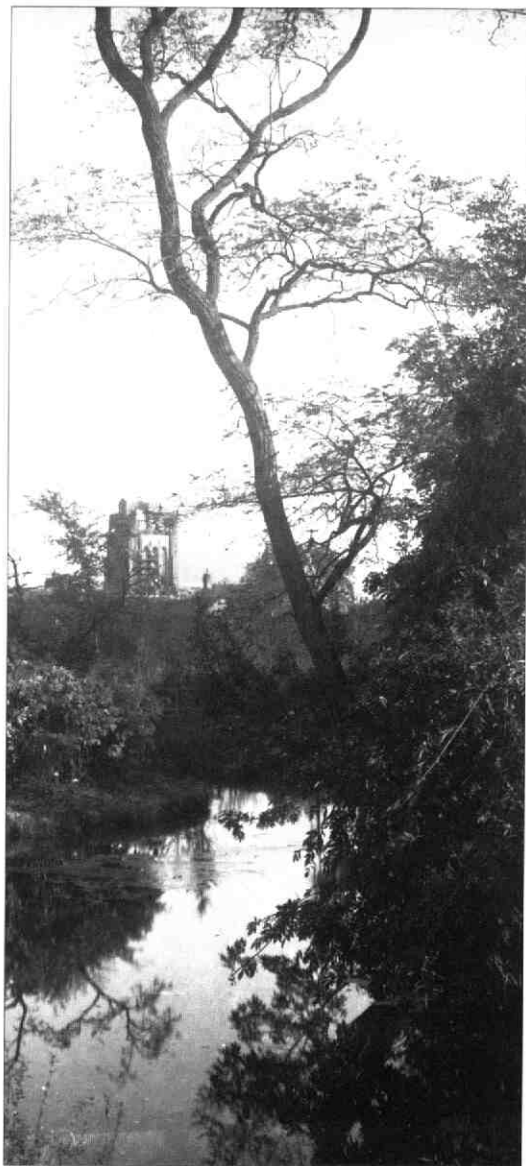
van hun woordvoerders. In 1899 publiceerde hij een handboekje over de gomdruk. Ook Adriaan Boer wierp zich binnen de esthetische beweging op als een leider.

'Waarlijk, ik stond verstomd!'

Op welk moment Jan Roelof van Nijendaal zich tot de idealen van de esthetische beweging voelde aangetrokken is moeilijk te zeggen. Wel weten we wanneer en door wie hij aan een groter publiek van in kunstfotografie geïnteresseerde lezers werd voorgesteld. Dat gebeurde eind december 1909 door Adriaan Boer, oprichter en redacteur van het nieuwe blad *De Camera*. Na een terloopse vermelding in de eerste jaargang naar aanleiding van het thema kinderportretten was Van Nijendaal prominent aanwezig in de tweede jaargang met de eerste aflevering van een technische cursus over de techniek van de gomdruk. Ze werd voorafgegaan door een bespreking van persoon en werk van de fotograaf. Het was Boers eerste artikel in een nieuwe reeks met de titel 'Verborgene krachten', een benaming

Links 'Winter in het bosch Duurstede', 1908 ? en rechts 'Langs de dijk', afdruk uit ca. 1925 ? (beide 16,5x11,7 cm; SAK-RUH, Familiearchief Schoenmaker, voorl. inv.nr. 344, fotoalbum J.R. van Nijendaal)

'Langs de Singel', met op de achtergrond de Wijkse stadstoren, afdruk uit circa 1925 ? (15,3x7 cm; SAKRUH, Familiearchief Schoenmaker, voorl. inv.nr. 344, fotoalbum J.R. van Nijendaal)

die zonder twijfel van toepassing was op de persoon van Van Nijendaal. Het stuk is te lang om in zijn geheel te citeren. Een paar zinnen moeten volstaan: 'Wie en wat is toch die Van Nijendaal, vroeg ik mij meermalen af als ik zijn werk zag. Daaromtrent kreeg ik al spoedig zekerheid toen ik hem schreef dat het mijn plan was eens op bezoek te komen om persoonlijk kennis te maken.' Met enige ironie

antwoordde Van Nijendaal: 'Ik ben namelijk een plattelandshuisschilder, die zelf een stukje land bebouwt, verder behanger, glazenwascher ...'. Boer toog naar Wijk en schreef: 'Waarlijk, ik stond verstomd! (...) Allerminst is het de bedoeling hem als een 'wondermensch' voor te stellen, doch wel verdient het groote waardering dat iemand onder zulke levensomstandigheden, het in een vrij kostbare liefhebberij tot een dergelijke hoogte heeft gebracht.' Bij zo'n uitlating kun je terloops constateren dat de verschijning van een huisschilder in het gilde van toch vooral vermogende kunstfotografen in de ogen van Boer iets bijzonders was. Gelukkig deed het niets af aan Boers enthousiasme over de manier waarop Van Nijendaal stemming in beeld bracht: 'En dan zijn Hollandsche dorpsgezichtjes met een atmosfeer-weergave van hooge volmaking, blond als aquarellen van Mauve!' Diep onder de indruk was hij ook van zijn boschgezichten: '... die allen zoo echt een boschstemming weergeven als wij nog zelden hebben gezien. Waarlijk daarin is de 'geest' van het bosch, in die eenvoudige gevalletjes van wat berken- en dennenstammen, wegdeinend in geheimzinnig duister!' Stemming in meerdere vormen was onmiskenbaar aanwezig in alle platen van Van Nijendaal die dit nummer van *De Camera* van december 1909 illustreerden. In het Amsterdamse grachtengezicht kwam ze tot stand door het tegenlicht, in het wintergezicht door een wonderde wereld van sneeuw. Bij een bosgezicht met lichte berkenstammen werd ze opgeroepen door een 'geheimzinnig duister' om de woorden van Boer nog eens aan te halen (28 december 1909, p.56). Met dit artikel leek de 'verborgen kracht' Van Nijendaal voorgoed gevestigd in de wereld der picturalisten, die zich intussen meer en meer lieten inspireren door het geheimzinnige symbolisme.

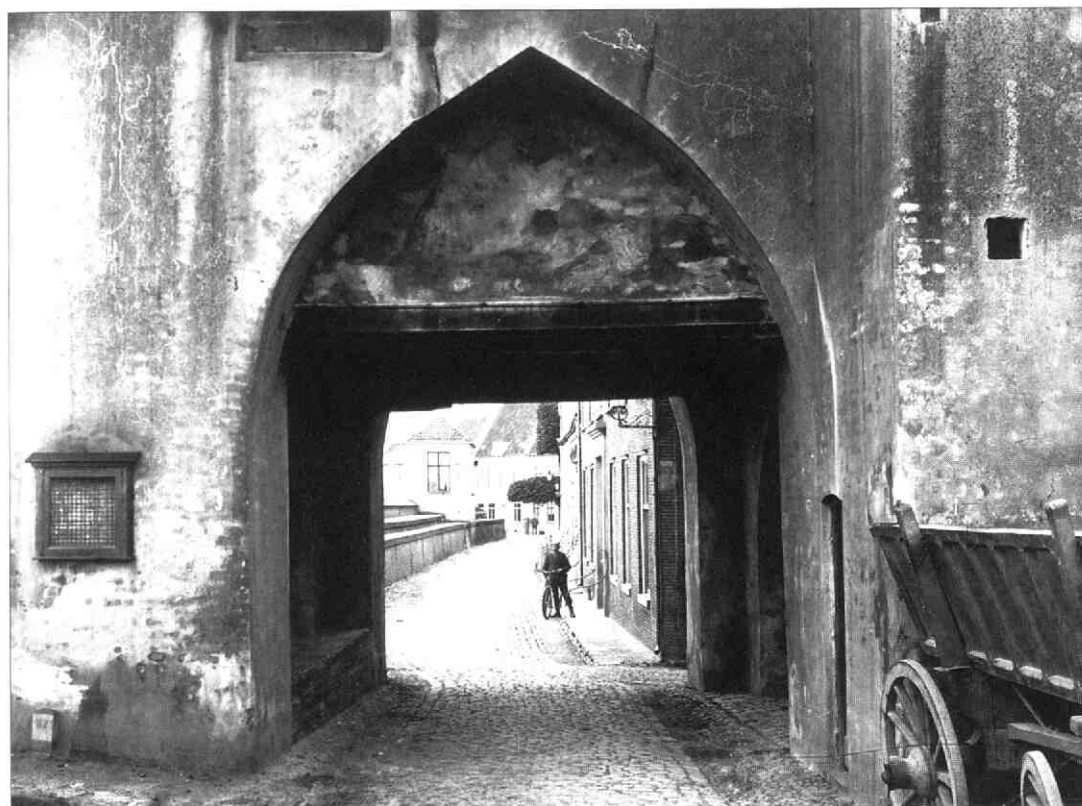
The Amateur Photographer

Hoewel Van Nijendaal vermoedelijk al jaren foto's instuurde naar wedstrijden die door of via *The Amateur Photographer* in Engeland werden georganiseerd en het mogelijk is dat hij af en toe een prijs in de wacht sleepte, duurde het tot december 1910 voordat een van zijn foto's gepubliceerd werd: 'The River' door het water wadende koeien aan de oever

van de Lek met op de achtergrond de metalen overspanning van de Culemborgse spoorbrug onder een volle wolkenlucht, als compositie rijk aan bewegingen maar tegelijk ook gecompliceerd vanwege elkaar snijdende driehoeken. Schilderachtig in de traditionele zin kon je de foto niet noemen. De Wijkenaar had haar ingezonden voor de Thornton-Pickard Cash Prize Competition en er een prijs mee gewonnen van twee pond sterling. Het was voor hem meteen een reden om een abonnement te nemen op het vermaarde Britse blad, waarvan de bekende picturalist F.J. Mortimer rond 1910 het redacteurschap had overgenomen van de niet minder bekende en invloedrijke Alfred Horsley Hinton. Enkele maanden voordien had dezelfde foto, maar toen met als titel 'De Brug', het omslag gesierd van *De Camera*. Je zou denken dat Boer voor zijn blad foto's koos waar hij helemaal achterstond, maar dat was niet zo. Hoewel hij Van Nijendaals compositorisch inzicht in het algemeen zeer waar-

deerde, mopperde hij in zijn wekelijkse bespreking 'Bij onze platen' dat deze foto in twee stukken uiteenviel. Als je de brug afdekte, hield hij de lezers voor, bleef er een stuk over dat mooier was dan het geheel: 'Als een eigenaardig staal van dubbelmotief geven we deze photo, die daarom heel leerzaam is.' (29 sept. 1910, p. 246)

14 Februari 1911 verscheen opnieuw een opname van Van Nijendaal in *The Amateur Photographer* met de titel 'Birches', berken aan de rand van een zandweg met op de achtergrond struikgewas. Deze foto had aan dezelfde Thornton-Pickardwedstrijd meegedaan en een prijs gekregen van één pond sterling. Ook in de wedstrijden die door het blad zelf werden georganiseerd, beleefde Van Nijendaal successen: een tweede prijs voor 'Het Rottenest', een zwartbruine oliedruk, en een paar maanden later nog eens een prijs voor de mooiste ingelijste foto. Het is dan ook een teurstelling dat we het werk van Van Nijen-

De poort van de molen Rijn en Lek met zicht op de Dijkstraat in Wijk bij Duurstede, circa 1908 ? (contactafdruk op mat albumine of collodiumpapier, 12,3x17,1 cm; SAKRUH, Atlas Wijk bij Duurstede)

niet tegenkomen in een tentoonstelling te Londen van Nederlandse picturalisten die in juni 1912 werd gehouden in de eigen 'Little Gallery' van The Amateur Photographer. Er hing alleen werk van leden van de in 1907 opgerichte Nederlandse Club voor Fotokunst waar de Wijkenaar in 1912 nog niet bijhoorde.

'Delftsche Tien'

Een bijzonder actieve vereniging van amateurfotografen was die van de Delftse Hogeschoolstudenten. Jaarlijks organiseerden zij een salon, waar slechts het werk van de tien beste inzenders werd opgehangen. Eind 1911 prijkte Van Nijendaals werk tussen dat van Berssenbrugge, Clausing, Helena Goude, P.M.G.M. van Haaren, Wieger Husselman, A.

Simon en Jo Schoenmaker op de boerderij Den Eng in Wijk bij Duurstede, 1908 (16,7x12,2 cm; de dienstbode Betje Baauw is linksboven grotendeels onzichtbaar gemaakt; SAKRUH, Familiearchief Schoenmaker, voorl. inv.nr. 306)

Roodenburch, J.C. Reesinck, J.J. Swart en Weinberg. Uit het commentaar van Boer blijkt dat dit meteen ook de eerste keer was dat zijn werk op een officiële tentoonstelling bekeken kon worden. Een opmerkelijke gomdruk noemde Boer 'In de zandheuvelds bij Leersum', een rulle zandweg tussen dennen en duinen.

Toen Van Nijendaal in 1913 opnieuw aan de tentoonstelling in Delft deelnam - de naam en wedstrijdformule van de 'Delftsche Tien' was inmiddels veranderd in 'Delftsche Foto-Salon' - prees de criticus H. de Boer zijn inzending als 'artistiek welhaast de belangrijkste... Zijn werk is ongemeen in de diepere halftonen en valt op door markante kadervulling'. (*De Camera* 9 (1912-1913), p. 208) Wellicht sloeg deze opmerking op een combinatiegomdruk van een sfeervolle en zonovergoten met beuken omzoomde boslaan. De bomen waren inderdaad nogal abrupt doorgesneden. Van Nijendaal waagde zich wel vaker aan een voor die tijd gedurfde uitsnede. Een nog beter voorbeeld hiervan is een opname van de onderdoorgang van de molen 'Rijn en Lek' te Wijk bij Duurstede. De aan een gotische boog herinnerende opening 'vraagt' om een hoog formaat. Van Nijendaal koos nadrukkelijk voor een dwars.

Nieuwe uitdagingen

Het is zeker dat Van Nijendaal na zijn huwelijk in 1915 niet meteen en helemaal ophield met fotograferen. Zo voerde hij opdrachten uit voor de Wijkse familie Schoenmaker en stelde hij in de crisistijd van de jaren dertig fotoalbums samen met Wijkse stadsgezichten voor verkoop aan particulieren. Daarnaast begon hij zich ook te ontplooiën als kunstschilder. Eigen foto's dienden dan als model of voorstudie voor kleurige enigszins Anton Pieckachtige schilderijen: oude Wijkse straatjes, Grote Kerk, stadspomp, ruïne Duurstede, haven en molens.

In 1923 namen zijn artistieke ambities nogmaals een verrassende wending. Bij het 25-jarige jubileum van Wilhelmina-koningin, construeerde hij een levensgrote imitatie van een middeleeuwse Wijkse stadspoort. Een onbekende nam er een foto van en schreef op de achterkant 'namaak Veldpoort, eigenhandig

Geruisloze aftocht

Toen de Nederlandse Amateurfotografen Vereniging in 1927 haar veertigjarige bestaan vierde met onder meer de uitgave van een gedenkboekje, schreef Adriaan Boer in een terugblik over Van Nijendaal: '(...) een artistiek aangelegde persoonlijkheid, die de fotografische techniek volkomen beheerschte (...). Hij is een van de weinigen, die smaakvolle combinatieomdrukken in kleuren hebben vervaardigd. Hij werkt blijkbaar sedert langen tijd niet meer.' Sindsdien lijkt deze vroege Wijkse picturalist - ten onrechte zou ik zeggen - zo goed als geheel uit de aandacht verdwenen. De laatste keer dat ik zijn naam nog eens tegenkwam was in 'Fotografie in Nederland 1839-1920', een boek met een tentoonstelling in 1978 in de Lakenhal te Leiden.

Foto van de door J.R. van Nijendaal in 1923 nagebouwde Veldpoort in Wijk bij Duurstede (onbekende fotograaf; SAKRUH, Atlas Wijk bij Duurstede)

Schuur in het Kokkestraatje in Wijk bij Duurstede, afdruk uit circa 1925 ? (15x11,2 cm.; SAKRUH, Familiearchief Schoenmaker, voorl. inv.nr. 343)

J. Coppens (1937) woont in Eindhoven en heeft verschillende fotohistorische boeken en tentoonstellingen in België en Nederland gemaakt. Hij is één van de oprichters van de Stichting Brabants Fotoarchief en medewerker van de tijdschriften Foto, De Fotograaf en Het Photohistorisch Tijdschrift.

* Dit artikel werd eerder gepubliceerd in: *Het Photohistorisch Tijdschrift*, 1998 (21-4), p. 87-92.

Speurtocht naar een onbekend kasteel (?) te Cothen

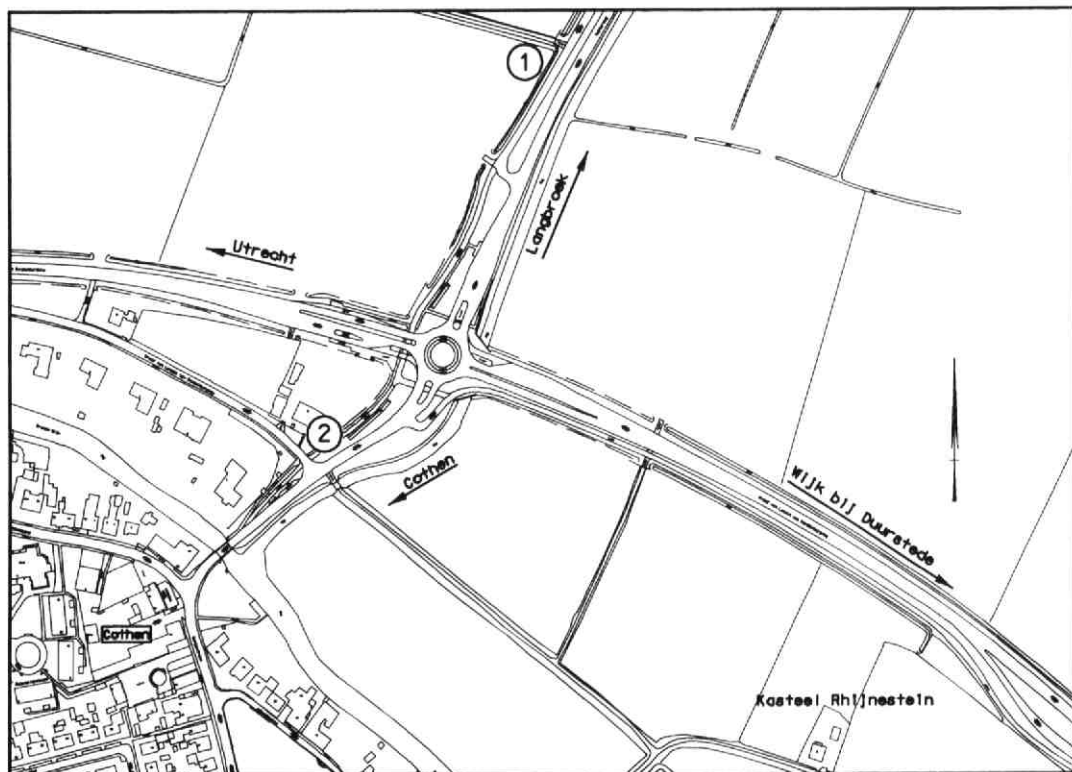
Ad van Bommel

Wie wil niet een onbekend kasteel (her)ontdekken? Dat heeft Olde Meierink misschien gedacht toen hij in het archief van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort een vondstmelding van die strekking aantrof. In het boek *Kastelen en Ridderhofste den in Utrecht* schrijft hij op pagina 572: 'In 1949 zijn ter hoogte van de kruising van de provinciale weg Utrecht - Wijk bij Duurstede en de weg Cothen - Langbroek resten gevonden van een onbekend kasteel (?), met palissaden en grachten'¹.

Op zoek naar de bron

De vondst was mij onbekend. Wel had ik meteen het gevoel dat het jaartal 1949 niet klopte. Het zou eerder 1939 moeten zijn, omdat toen de weg Cothen-Langbroek is gerecon-

strueerd waarbij de langs de weg liggende trekvaart de Cothergrift iets is verlegd. Telefonisch contact hierover met Olde Meierink bracht geen uitsluitsel. Bovendien deelde hij mee dat de melding bij de ROB niet meer betrof dan hetgeen hij had opgeschreven. Ervaring leert mij dat het zélf inzien van bronnen vaak loont. Dus een telefoontje naar de ROB, afspraak gemaakt, naar Amersfoort afgereisd en aangebeld. Ja, ik had een afspraak met meneer X. Meneer X zei opeens dat ik eerst toestemming nodig had van de provinciaal archeoloog... Nu laat ik me niet zomaar wegsturen en even later kon ik inderdaad de betreffende ordner inzien. Bingo! Twee aantekeningen naar aanleiding van een melding van de archeoloog W.C. Braat uit - inderdaad - 1939:

Fragment van de digitale Grootsschalige Basiskaart Nederland met de gemarkeerde locatie van de te Cothen in 1939 gedane archeologische vondsten; (1) kruising Hoofdwetering - Cotherweg - Cothergrift; (2) voor boerderij De Zeven Morgen

- 1 'Kaartblad 39W, 1:25.000, coördinaten 149.950/445.800. Onbekend spoor palissade, palissadegreppel, 9/10de eeuw. Braat kreeg van de burgemeester van Cothen een aantal scherven overhandigd uit de 9de en 10de eeuw. Op de herkomstplaats van het aardewerk waren een paar profielen van palissade-greppels nog herkenbaar. Braat vermoedt dat hier sprake is van een houten woon-/verdedigingsstoren aan de Rijn'.
- 2 'Bij de Cotherbrug [over de Kromme Rijn] aan de Langbroeksekant: Oude woongrond, enigszins opgehoogd terrein, middeleeuws aardewerk. X-XII eeuw. Door opgraving verkregen'.

Meneer X gaf desgevraagd aan dat de scherven, volgens de aantekeningen voorzien van vondstnummers, zeker niet meer bij de ROB te vinden zouden zijn.

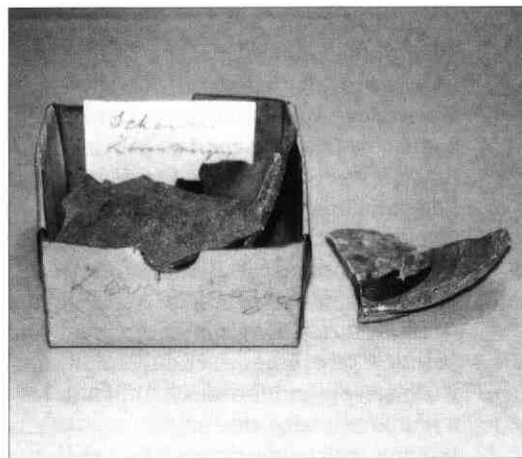
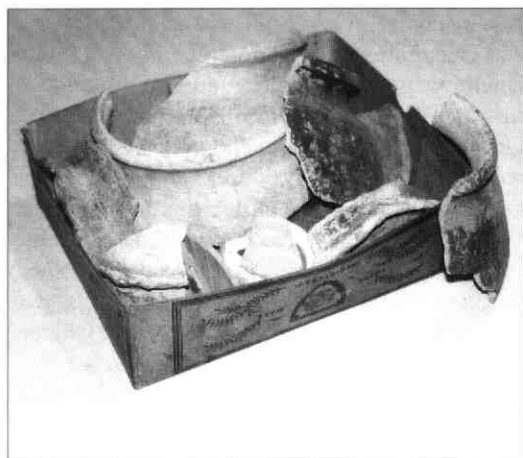
De kaartcoördinaten uit de eerste aantekening behoren bij een punt op de weg Cothen-Langbroek ongeveer ter hoogte van de grens van de voormalige gemeenten Cothen en Langbroek. Op dat punt staat de in 1635 gegraven Cothergrift via een duiker onder de weg in verbinding met de in het tweede kwart van de twaalfde eeuw gegraven Hoofdwetering². Uit de notitie valt op te maken dat ergens in het jaar 1939 bij de reconstructie van de weg Cothen-Langbroek iets is gevonden. Vervolgens heeft de toenmalige burgemeester van Cothen, W.F. van Beeck Calkoen, de archeoloog Braat daarvan in kennis gesteld. De aantekening doet vermoeden dat Braat ter plekke is gaan kijken. Dat is mogelijk omdat uit andere bron bekend is dat Braat tot de mobilisatie eind 1939 in Vechten, dus in de buurt, aan het opgraven is geweest³.

Nader archiefonderzoek

De archieven van de voormalige gemeenten Cothen en Langbroek leverden geen informatie over de vondstmelding op. Melding wordt wel gemaakt van de reconstructie en het feit dat wat grond en een deel van de Cothergrift is verkocht aan de provincie, die de weg toentertijd van beide gemeenten heeft overgenomen. De weg is gereconstrueerd om wille van het toegenomen verkeer. De gemeente Lang-

broek schreef in een brief van 12 maart 1936 aan Gedeputeerde Staten van Utrecht: 'De smalle weg, met te lichte fundering, vooral tusschen Cothen en het kruispunt met den Gooyerdijk, is niet berekend voor het tegenwoordige buitengewoon drukke en zware verkeer. Vooral na de opheffing van de tramlijn Wijk bij Duurstede - Sandenburgerlaan op 1 april 1931, is het vervoer per vrachtauto zeer toegenomen. Ook heeft de sterke teruggang van de scheepvaart op Krommen Rijn, Cothergrift, en Langbroekerwetering daartoe het zijne bijgedragen. Verder heeft de opheffing van bedoelde tramlijn een autobusdienst Wijk bij Duurstede - Amersfoort en een autobesteldienst doen ontstaan. Meermalen is op den dag, maar vooral bij avond, passeeren voor auto's niet zonder gevaar. Dit is niet alleen toe te schrijven aan de te smalle rijbaan doch vooral aan de zeer smalle berm en het ontbreken van voet- en rijwielpaden, waardoor ook voetgangers en rijwieliers gevaar lopen. Verbreeding van genoemd weggedeelte is dan ook een dwingende eisch'⁴. Ook het doorbladeren van de jaargang 1939 van de *Wijksche Courant* leverde weinig nieuws op. De krant meldt op 5 juli van dat jaar dat de brug in de weg te Nederlangbroek moet worden vernieuwd⁵. Geen enkele melding is te vinden van de reconstructie van de weg zelf of van eventuele vondsten.

Al mijn hoop was nu gevestigd op het archief van de Provincie Utrecht en vooral op dat van de Provinciale Waterstaat als beheerder van de weg. De archivaris vertelde me al snel dat de journalen van de opzichters van die laatste dienst, als die journalen er al zijn geweest, niet meer aanwezig waren. Er restte me weinig anders dan via de vuistdikke brievenboeken over de jaren 1938 t/m 1940 te proberen iets meer over de reconstructie te vinden. Na lang zoeken kwam boven water de op 11 april 1939 aan de - nu niet meer bestaande - N.V. Aannemings Maatschappij Gebr. Hoyink te Arnhem verstrekte opdracht tot het maken van een nieuwe weg Cothen-Langbroek voor de som van f 24.448. Bij de brief bevindt zich gelukkig het originele bestek! Uit de bestektekening is af te leiden dat ter hoogte van de duiker naar de Hoofdwetering, de Cothergrift

Door W.F. van Beeck Calkoen in 1939 voor boerderij De Zeven Morgen in Cothen gevonden aardewerkscherven uit de tiende-elfde eeuw (Collectie Familie Van Beeck Calkoen te Cothen). Het doosje met het opschrift 'Zeven Morgen' is bijna 20 cm lang en het andere doosje ongeveer 30 cm (Foto's auteur, december 1998)

een lengte van ongeveer 90 meter, tot maximaal twee meter diep en over een breedte van maximaal vijf meter zou moeten worden rechtgetrokken. Ongeveer halverwege het recht te trekken stuk zou een nieuwe duiker naar de Hoofdwetering moeten worden gelegd; een duiker met een diameter van 40 cm. De rechtekking is enige tientallen meters uitgevoerd ten zuiden van de plaats die de kaartcoördinaten van de vondstmelding van Braat aangeven; coördinaten overigens die het resultaat lijken te zijn van afronding⁶.

Tastbare bewijzen

Dit alles wetend, heb ik contact opgenomen met mevrouw S.J. van Lidt de Jeude-van Beeck Calkoen, een dochter van oud-burgemeester Van Beeck Calkoen. Haar zijn geen aantekeningen van hem over de door mij bedoelde vondsten bekend. Wel kan ze zich iets van vondsten herinneren. Ze vertelde me dat ten behoeve van de verbreding van de weg, ter hoogte van de laan naar kasteel Rijnstein, een stukje (voor)tuin van boerderij De Zeven Morgen is onteigend. (Deze boerderij staat vlak bij de Cotherbrug en behoort aan kasteel Rijnstein waarop de familie Van Beeck Calkoen woont.) In dat stukje zijn scherven gevonden en zij heeft samen met haar zus aldaar grondverkleuringen gezien. Van vondsten iets verderop richting Langbroek en van profielen van greppels is hen niets bekend. Het kan niet

anders zijn dan dat hier wordt bedoeld op de bovengenoemde, tweede vondstaantekening. Ten slotte zei mevrouw Van Beeck Calkoen nog dat ergens in het kasteel een aantal toentertijd gevonden scherven zou moeten liggen. Ze nodigde me uit. Enige tijd later zat ik, gewapend met een fototoestel, met de hele familie om de keukentafel, een jaren niet meer geopende kast ging open en ja hoor ... een doosje met het opschrift en een briefje 'scherven Zeven Morgen' en een ander iets groter doosje met qua baksel vergelijkbare scherven, zeer waarschijnlijk ook daarvan afkomstig! Volgens de aanwezige dochter, mevrouw Van Lidt de Jeude, die archeologie heeft gestudeerd, zijn de scherven globaal tiende- tot elfde-eeuws, wat overeenkomt met de datering van Braat.

Wel of geen kasteel

Kortom, bij de reconstructie van de Cotherweg en bij de rechtekking van de Cothergrift in, naar nu is vast te stellen, medio 1939 zijn in Cothen vlak over de Cotherbrug bij boerderij De Zeven Morgen scherven gevonden (zie afbeelding) en een paar honderd meter verder resten van een houten palissade en van een palissade greppel. Volgens Braat zou hier sprake zijn van een houten woon-/verdedigingstoren aan de Rijn. Op diezelfde plaats zijn tezelfdertijd scherven uit de negende-tiende eeuw gevonden; wellicht zijn die nog bij

de eeuw gevonden; wellicht zijn die nog bij de ROB.

De locatie ligt op de grens van het hoger gelegen zandiger Overrijnseveld en het lager gelegen, drassige land van Langbroek. Hebben we hier te maken met een werk ter verdediging van de doorwaadbare plaats iets verderop in wat later de Kromme Rijn zou worden genoemd en alwaar nu de Cotherbrug ligt; een verdedigingswerk dus in de weg van de Heuvelrug naar Dorestad/Wijk bij Duurstede? Een verdedigingswerk ook bij de plaats waar de hoogmiddeleeuwse, merendeels ten noordoosten van de Kromme Rijn liggende, grafelijke gouw Flethetti zich, als ware het een bruggehoofd, óver de Kromme Rijn uitstrekke tot in het gebied van de graaf van de gouw Opgooi? Of is de palissade recenter? Hoort de palissade soms bij de sluis die hier waarschijnlijk gelegen heeft en waar de naam van het laatmiddeleeuwse Cothense goed Ten Zyl op duidt? (Ten Zyl is het vroegst bekend via de persoonsnaam Pontiaen van Zijll die in 1279 in Langbroek land bezat.) Of heeft de palissade iets van doen met de later (?) alhier aangelegde Maurisdam (1531) 'mit sin toebehoren ende die aencorten aend die Hooftwetering'^{7?} Wie zal het zeggen. In ieder geval pleit ik er voor om dit gebiedje te laten karakteriseren en dus te beschermen als een (potentieel) archeologisch waardevol terrein.

Dr. A.A.B. van Bommel is sociaal geograaf, woonachtig in Doorn en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op Cothen en het Kromme-Rijngebied.

Noten:

1. B. Olde Meierink et al. (red.), *Kastelen en Ridderhofsteden in Utrecht*. Utrecht, 1995, 538-539, 572.
2. De naam Hoofdwetering is overigens in de negentiende eeuw in onbruik geraakt.
3. S.L. Wynia, 'De rieten hut en andere verhalen. Ruim anderhalve eeuw archeologisch onderzoek te Vechten'. In: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1990, 9-38.
4. Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Gemeente Cothen 1811-1947, 405 en Gemeente Langbroek 1811-1949, 941.
5. SAKRUH, *Wijksche Courant*.
6. Provincie Utrecht, Provinciale Waterstaat, 1939, doos 145, brief nr. 1133.
7. Voor gowen: zie C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*. Zutphen, 1983, 372-374. Zie verder mijn artikel over de ontginning van Langbroek in het maartnummer 1999 (33-1, 2-22) van dit tijdschrift.

Jaarverslagen van de Historische Kring over 1998

Verslag van de algemene ledenvergadering op 19 maart 1998 te Langbroek

Opening. De voorzitter, de heer P.S.A. de Wit, verwelkomde de aanwezigen en gaf vervolgens een kort en bondig overzicht van de verenigingsactiviteiten in het afgelopen jaar.

Verslag van de kascommissie. De kascommissie, bestaande uit de leden mevrouw J. v.d. Barselaar en de heer J.M. van Aken, verklaarde zich na inzage van alle stukken accoord met de financiële administratie. Zij dankte de penningmeester de heer W. Donselaar voor zijn accurate werkzaamheden. De commissie zal in 1999 bestaan uit de heren Van Aken en A.A.J. van der Leun.

Verkiezing bestuursleden. Aftredend en herkiesbaar waren de heren P.S.A. de Wit en W. Donselaar. Zij werden herkozen.

Rondvraag. De voorzitter stelde namens het voltallige bestuur voor om de contributie te verhogen van f 35,- tot f 42,50 per jaar. Dit is noodzakelijk vanwege de al jaren achtereen stijgende kosten. Met grote meerderheid van de aanwezige leden werd het voorstel aanvaard en werd tevens de begroting voor het komende verenigingsjaar goedgekeurd.

Sluiting. De voorzitter dankte de vergadering voor het in het bestuur gestelde vertrouwen en met name de redactie van het tijdschrift, de zorgers van het tijdschrift, de leden van de archeologische werkgroep en de kascommissie.

Verslag van de secretaris over 1998

Het ledenbestand. De vereniging telde op 1 januari 1998 in totaal 454 leden. In de loop van het jaar meldden zich 16 nieuwe leden aan, terwijl 11 leden hun lidmaatschap beëindigden. Als gevolg van deze mutaties telde de Historische Kring per 1 januari 1999 totaal 459 leden

De geografische herkomst van de leden is nu als volgt: Bunnik 58, Cothen 15, 't Goy 9, Houten 119, Langbroek 7, Odijk 50, Schalkwijk 18, Tull en 't Waal 3, Werkhoven 24, Wijk bij Duurstede 58 en Utrecht 16. De overige 82 leden zijn woonachtig buiten het Kromme-Rijngebied.

Bestuur. Op de jaarvergadering van 18 maart 1998 vond de jaarlijkse verkiezing van de leden van het bestuur plaats. Er waren geen tegenkandidaten voor een bestuursfunctie aangemeld.

Het bestuur bleef daarom als volgt samengesteld:

Ir. P.S.A. de Wit, Odijk	voorzitter
O.J. Wttewaaall, 't Goy	vice-voorzitter
H.J.J. Steenman, Houten	secretaris
W. Donselaar, Wijk bij Duurstede	penningmeester
Mw. K. v.d. Wiele-Pasterkamp, Werkhoven	2e secretaris, p.r. en lezingen
A.P. van der Houwen, Houten	lid
J. van Herwijnen, Houten	lid

Het bestuur kwam dit jaar vier keer bijeen, waarvan één keer in een gecombineerde vergadering met de redactie van het tijdschrift en een afgevaardigde namens de archeologische werkgroep 'Leen de Keizer'. Ter sprake kwamen de volgende onderwerpen.

- Het samenstellen van het jaarprogramma voor de lezingen en excursies.
- De door het bestuur te ondernemen acties inzake aantastingen van het cultuurhistorisch erfgoed; bezwaarschriften werden ingediend betreffende het voormalige Stationsgebouw in Houten en de gedeeltelijke demping van een oude loop van de Kromme Rijn voor woningbouw te Odijk.
- De kostenbeheersing betreffende zalen, sprekers, het drukken en verspreiden van het periodiek en het verspreiden van de provinciale Archeologische Kroniek.
- De rapportage van het ledenonderzoek onder de Historische Kring Tussen Rijn en Lek (zie het periodiek 1998 (32-4)).
- De geplande uitgave van het 5de deel in de Historische Reeks Kromme-Rijngebied.

Het tijdschrift *Het Kromme-Rijngebied*

In 1998 verschenen weer vier afleveringen van het periodiek. Uit de redactie vertrok mevrouw drs. F.E. van Hekelen; het bestuur

dankt haar voor haar inbreng en werkzaamheden Haar plaats werd ingenomen door de voor velen bekende auteur over het Kromme-Rijngebied, de heer dr. A.A.B. van Bommel. De redactie bestaat thans uit:

drs. M.A. van Eerden-Vonk, Wijk bij Duurstede
drs. S.G. van Ginkel-Meester, Zeist
dr. A.A.B. van Bommel, Doorn
de heer O.J. Wttewaall, 't Goy

De archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer'

Wij verwijzen naar het eigen verslag van de werkgroep, dat hierna is opgenomen.

Het bestuur, de redactie van het tijdschrift en de archeologische werkgroep willen langs deze weg iedereen danken voor zijn of haar inzet voor de vereniging.

Lezingen en excursies in 1998

* De eerste lezing in 1998 werd gehouden op 8 januari in 'De Gouden Leeuw' te Wijk bij Duurstede. Daar sprak de provinciaal archeoloog de heer drs. J. ter Brugge voor een gehoor van 75 aanwezigen over 'Het werk van een provinciaal archeoloog; taken, doelen en veranderingen'. De spreker memoreerde onder andere de belangrijke functie die amateur-archeologen, individueel of in verenigingsverband, vaak vooraf vervullen, al was het maar met hun melding aan de juiste instanties, zoals gemeenten of de ROB. Enkele ontwikkelingen in het Kromme-Rijngebied werden besproken; met name Wijk bij Duurstede en Houten met hun bouwactiviteiten zorgden en zorgen voor de nodige archeologische onderzoeken.

* Op 19 februari 1998 sprak mevrouw dr. E.W.A. Elenbaas-Bunschoten met groot enthousiasme over genealogie. Het thema van de avond was 'Hoe maakt men een familieboek'. Mevrouw Elenbaas is verbonden aan Het Utrechts Archief en schreef recent het boek 'Van Aver tot Aver'. Deze handleiding over het zoeken naar gegevens over voorouders in het bijzonder in de Utrechtse archieven, vormde de leidraad voor de voordracht. Aanwezig waren 96 personen.

* Op smakelijke wijze sprak Professor dr. P.D. 't Hart voor een gehoor van 45 personen over de 19de-eeuwse cholera-epidemieën in Nederland en in het bijzonder het Kromme-Rijngebied. De tekst van zijn lezing verscheen in bewerkte vorm in het septembernummer van het tijdschrift (1998, 32-2, 57-69).

* Aan de middagexcursie naar Woerden werd op 7 april deelgenomen door 65 personen. De heer L. Peters, voorzitter van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging, en zijn collega 'gidsten' ons door de stad. Dankzij hun tekst en uitleg kregen velen een nieuwe kijk op deze boeiende stad. Tevens werd een bezoek gebracht aan de Petruskerk, gebouwd in de 14de en 15de eeuw.

* Zaterdag 16 mei vond de jaarlijkse grote dagexcursie plaats. Een vijftigtal personen vertrok naar een uniek stukje Zeeuws Vlaanderen. Bezocht werden Aardenburg, waar een stadswandeling werd gemaakt en het gemeentelijk archeologisch museum werd bezocht. Na de lunch werd het pittoreske dorpje St. Anna ter Muiden bezocht en het daar gevestigde streeklandbouwmuseum Agrimuda. Tot slot tourde de bus met de VVV-gids naar Sluis voor onder meer een bezoek aan het stadhuis. Deze activiteit van de Historische Kring activiteit kreeg veel waardering van de aanwezigen.

Vanaf de Kerktoeren gezicht op St. Anna ter Muiden (Z)
(foto Peter Koch, Houten)

* 'Smeedijzeren hekken', zo luidde de titel van de dia-lezing die de heer Rombout op 6 oktober te Houten hield. De kennis die deze restauratie-siersmeedwerk-kunstenaar ten toon

Leden van de Historische Kring op het dorpsplein te Sint-Anna ter Muiden tijdens de excursie in mei 1998 (foto Peter Koch, Houten)

spreidde, was een openbaring voor het gehoor van 73 personen. Er werd gebruik gemaakt van speciaal voor deze lezing vervaardigde dia's van siersmeedwerk uit het Kromme-Rijngebied.

* Op 17 november werd in 't Wapen van Werkhoven' voor 65 aanwezigen een lezing gehouden door de heer drs. A.A. Wiekart, met als titel 'Pauselijke Zouaven uit Nederland kwamen ook uit het Kromme-Rijngebied'. Een lijst met namen van Zouaven uit onze regio, gerangschikt naar geboorteplaats en geboortedatum, was ter inzage.

* De laatste lezing van het seizoen 1998 werd verzorgd door Professor dr. F.H.M. Grapperhaus op 15 december in het Hervormd Centrum te Langbroek voor een gehoor van 70 leden. Deze auteur van vele boeken en artikelen over belastingen en financiën benadrukte in zijn boeiende betoog vooral dat het belastingstelsel van toen tot het ontstaan van democratie heeft geleid zoals wij die nu kennen.

H.J.J. Steenman en K. van der Wiele-Pasterkamp

Jaarverslag van de Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer' over 1998

Ieder jaar is het weer moeilijk om een begin aan dit verslag te maken dat me bevalt. Zo ook nu weer... Tot ik (AvS) in een biografie van Napoleon las, dat deze zijn soldaten na de slag bij de Pyramiden voorhield dat veertig eeuwen daar op hen neerkeken. Nu, bewoners van het Kromme-Rijng gebied, of u in archeologie geïnteresseerd bent of niet, waar u woont kijken soms een dertigtal eeuwen niet op u neer, maar juist naar u op! Onder uw voetzolen liggen soms sporen die tot ruim voor de Romeinse tijd terug gaan.

Ook dit jaar zijn we weer bezig geweest om deze te onderzoeken en in kaart te brengen. Dit moet, omdat in Houten door de nieuwbouw zeker een tiental archeologisch belangrijke terreinen verstoord zullen worden. Een aantal van deze locaties, om precies te zijn zes, wordt door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) opgegraven en in kaart gebracht. Vier locaties zijn aan onze werkgroep toegewezen.

De Grote Fox

HTN-LE2. Onder deze code staat de opgravingslocatie bekend waar de archeologische werkgroep net een opgraving heeft afgesloten. Half mei 1998 kregen we het verzoek om de funderingen van een reeds lang verdwenen boerderij, de Grote Fox, op te sporen. Deze kwam al voor op een kaart uit 1640.

Allereerst werd een tijdsplan gemaakt en een melding aan de ROB gedaan. Vervolgens werd er veldonderzoek verricht, gevolgd door grondboringen op terreingedeelten waar scherfconcentraties werden gevonden. Na bestudering van de resultaten daarvan en na overleg met de ROB in de persoon van Ton van Rooijen, werd besloten een proefsleuf met een graafmachine langs de Beusichemseweg te trekken. Op 60 cm stuitte we op veel baksteen. Zou dat de gezochte fundering kunnen zijn? Voorzichtig verder graven met mankracht leverde een samenstelsel op van vier op elkaar gestapelde lagen baksteen, van zeer diverse formaten en dateringen, van klooster-

moppen tot IJsselsteentjes. Over de functie van dit 'bouwsel' valt niets met zekerheid te zeggen. Het leek niet de gezochte fundering. Misschien een keldervloer of een toerit naar (een schuur van) de boerderij? Enigszins tot onze verrassing bleek de grondlaag van het bouwsel te bestaan uit scherven, een vingeroed, een schaar, pijpenkoppen en fragmenten van flessen. Daarvan kon het jongste materiaal gedetermineerd als eind negentiende-eeuws. Het betrof dus definitief *geen* fundering. Je treft nu eenmaal geen negentiende-eeuws materiaal aan onder een fundering van een boerderij die al in 1640 bestaat.

Aansluitend aan deze put werden nieuwe putten met de machine getrokken. Deze leverden een aantal bijzonder interessante vondsten op, waaronder een muntje (een halve cent uit 1836), een tweetal haardstenen, een groot deel van een voederpot voor kippen en een aantal wandtegels, waarop, jawel, in twee gevallen een VOS!

Uiteindelijk stuitte we, laat op een zaterdagmiddag, op iets dat een stuk fundering leek te zijn. We zouden dat de volgende zaterdag verder gaan onderzoeken... Toen bleek dat echter

Een van de opgegraven nistegels met de afbeelding van een vos (foto A. Kalkman, 1998)

bedolven te zijn onder een zandlaag, waarop het begin van een bungalow. Opgraverspech dus, want dit maakte verder onderzoek van de resten onmogelijk. Immers: 'De bouw must go on!'

Omdat we in het hele gebied rond de Beusichemseweg op sporen van middeleeuwse bewoning gestuit waren, verraste het ons eigenlijk niet zo, dat we dat in alle putten ook tegenkwamen. Verwonderlijk was wel de vondst op het terrein buiten de putten van een aantal fragmenten inheems Romeins aardewerk, en wel omdat dit uitsluitend direct aan de oppervlakte gevonden werd.

Op het moment zijn we bezig met het inventariseren en beschrijven van de vondsten van onze vorige opgraving.

Hier aan het eind van dit verslag past een woord van dank. Dank aan Boudewijn de Jonge, Frans Landzaat en Pieter de Bruyn van de Archeologische Werkgroep Schalkwijk. Zij hebben ons vele zaterdagsmorgens geassisteerd. Dat was vruchtbaar, maar vooral ook gezellig. Dank ook aan Henriëtte de Keijzer voor de goede zorgen. En Joop van Herwijnen, onze voorzitter, die het afgelopen jaar weer een voor(t)trekkersfunctie van belang vervuld heeft in de werkgroep. Hoewel hij als co-auteur van dit verslag tegen zal spetteren, meen ik (AvS), dat dit best eens vastgesteld mag worden.

Joop van Herwijnen en Anton van Schip

HISTORISCHE KRING TUSSEN RIJN EN LEK

Financieel jaaroverzicht 1998

	1998	Begroting 1998	1997	Begroting 1999
	<u> </u>	<u> </u>	<u> </u>	<u> </u>
Ontvangsten				
Contributies	f 15845	f 16100	f 15870	f 19100
Rente bank	- 736	- 650	- 812	- 700
Verkoop losse nummers	- 47	- 100	- 122	- 100
Advertenties	- 600	- 200	- 200	- 600
Opbrengst publicaties	- 334	- 0	- 21949	- 0
Totaal ontvangsten	<u>f 17562</u>	<u>f 17050</u>	<u>f 38953</u>	<u>f 20500</u>
	=====	=====	=====	=====
Uitgaven				
Drukken periodiek	f 11350	f 11000	f 11142	f 11500
Porti	- 3176	- 3500	- 3253	- 2500
Bestuurskosten	- 106	- 250	- 61	- 250
Bankkosten	- 245	- 600	- 552	- 600
Folder	- 0	- 800	- 0	- 1000
Zaalhuur	- 755	- 650	- 450	- 800
Kosten lezingen	- 810	- 600	- 412	- 850
Convocaties	- 1047	- 750	- 849	- 900
Attenties	- 329	- 350	- 336	- 350
Kosten excursies	- 325	- 500	- 698	- 500
Projectie-apparatuur	- 365	- 350	- 335	- 350
Archeologische Kroniek	- 2040	- 2000	- 1920	- 500
Kosten publicaties	- 0	- 0	- 15632	- 0
Totaal uitgaven	<u>f 20548</u>	<u>f 21350</u>	<u>f 35640</u>	<u>f 20100</u>
Dotatie publicatie- fonds	- 334	- 0	- 6317	- 0
Per saldo een vermo- gensmutatie van	-/- 3320	-/- 4300	-/- 3004	- 400
Totaal uitgaven	<u>f 17562</u>	<u>f 17050</u>	<u>f 38953</u>	<u>f 20500</u>
	=====	=====	=====	=====

Balans per 31 december 1998

ACTIVA

	1998	1997
Projectie-apparatuur	f 735	f 1100
Rabobank r.c. 32.98.07.498	- 1138	- 1000
Rabobank spaarrek. 32.98.287.555	- 21331	- 20684
Kas	- 566	- 23
Te ontvangen contributie	- 140	- 770
Te ontvangen rente	- 7	- 18
Te ontvangen excursiegelden	- 97	- 0
Te ontvangen advertentieopbrengsten	- 100	- 0
	<u>f 24114</u>	<u>f 23595</u>
	=====	=====

PASSIVA

	1998	1997
Vermogen	f 9415	f 12735
Publicatiefonds	- 10843	- 10509
Te betalen kosten	- 3786	- 211
Vooruit ontvangen contributie	- 70	- 140
	<u>f 24114</u>	<u>- 23595</u>
	=====	=====

Toelichting bij de jaarrekening 1998

Op grond van afspraken tussen het bestuur en de redactie wordt het voor- of nadelig saldo van de uitgaven in de historische reeks gemuteerd t.b.v. het publicatiefonds. Dit fonds dient ter financiering van toekomstige publicaties. Gestreefd wordt hierbij de publicaties kostendekkend te laten zijn, eventueel onder verrekening van verkregen subsidies. De publicaties komen niet ten laste van de exploitatie van de vereniging.

W. Donselaar (penningmeester)

Boeken

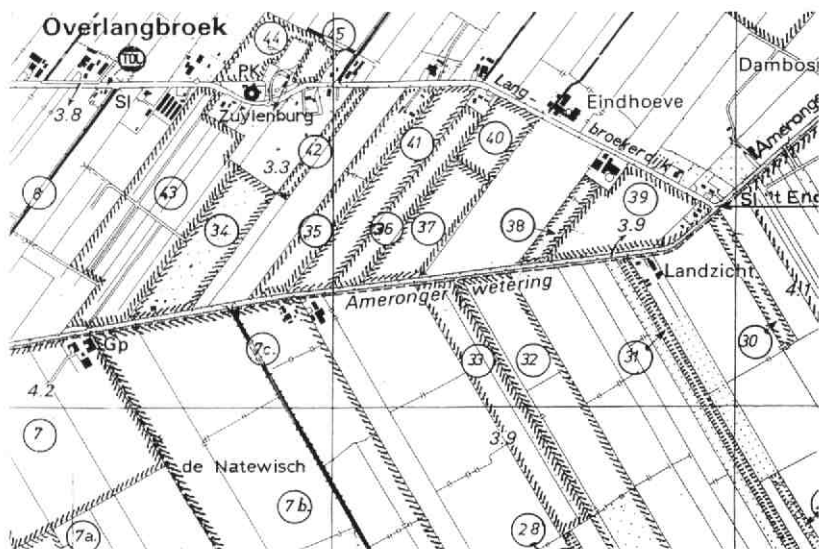
Veldnamen

J. van Doorn en J. Doornenbal, *Veldkaarten van Leersum en Omgeving*. Leersum, 1998 (30 blz. met kaarten; publicatie nr. 3 van de Historische Vereniging Leersum). Te koop voor f 25,- in Leersum, onder meer bij de VVV.

Namen van akkers, boomgaarden en dergelijke vertellen vaak veel over hun historie. Veldnamen of toponiemen hebben dan ook mijn warme belangstelling. Vooral ook omdat die namen in sneltreinvaart aan het verdwijnen zijn of al verdwenen zijn. Dat proces is begonnen bij de invoering van het Kadaster in 1832, toen het niet meer nodig was om de locatie van een perceel met behulp van de naam ervan vast te leggen. Ik was dan ook aangenaam verrast door het verschijnen van een boekje met daarin op veldkaarten vastgelegde veldnamen in Leersum en omgeving. Die omgeving is ruim. De kaarten hebben ook betrekking op een deel van de gemeenten Doorn, Maarn, Amerongen en Wijk bij Duurstede. Via nummers zijn in totaal 503 veldnamen op deelkaarten aangegeven. Deze deelkaarten zijn op de rechterpagina's afgedrukt, terwijl op de linkerpagina's de bij elk nummer behorende naam met soms een toelichting staat weergegeven.

Een prachtig initiatief dat op zich navolging verdient! Helaas vertoont het boekje wel een aantal tekortkomingen. Het bevat naast een colofon, de kaarten en de veldnamen namelijk geen enkele verantwoording van hoe de inventarisatie tot stand is gekomen, welke keuzes zijn gemaakt, welke veldnamen überhaupt nog in gebruik zijn, waarom soms wel maar meestal geen toelichting wordt gegeven, welke basiskaart met welke schaal is gebruikt en dergelijke. Het is dat ik een interview met de beide auteurs las in de *Doornse Krant* van 3 december 1998, waardoor ik weet hoe zij te werk zijn gegaan. Ze hebben in een periode van zo'n twaalf jaar allerlei mensen benaderd met de vraag naar veldnamen. Die namen zijn vervolgens op 1 op 10.000-kaarten ingetekend en die kaarten zijn vervolgens weer aan ten dele andere personen voorgelegd enzovoorts. Het komt mij voor dat, wanneer de auteurs via bijvoorbeeld de Stichting Stichtse Geschiedenis (die in 1997 een cursus veldnamenonderzoek organiseerde) om deskundig advies hadden gevraagd, het boekje en daarmee hun noeste arbeid beslist aan belang had gewonnen.

Ad van Bommel

Fragment van deelkaart 2 met veldnamen in Overlangbroek

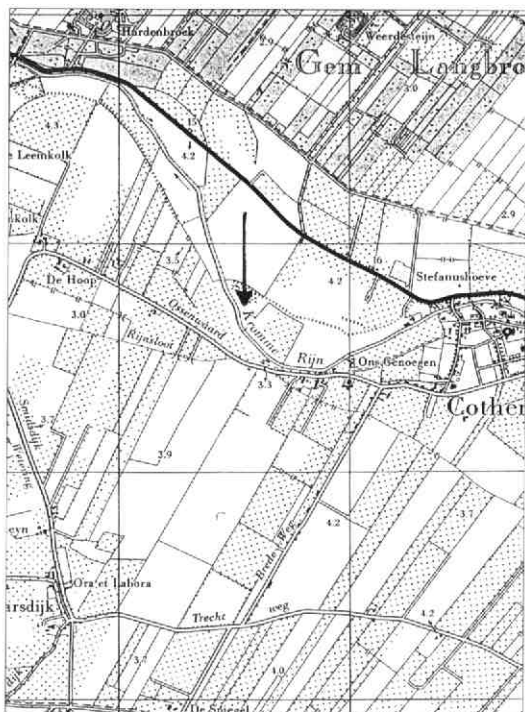
Archeologie Bloemenweerd in Cothen

De afgelopen jaren zijn bij ontzandingswerkzaamheden op de Bloemenweerd te Cothen diverse archeologische vondsten gedaan waarover is gerapporteerd¹. Het terrein de Bloemenweerd ligt op de rechteroever van de Kromme Rijn vlak bij kasteel Hardenbroek. Op de oorspronkelijk hoger gelegen waard stond eertijds kasteel Bloemenweerd, waarvan de vroegste vermelding - via een persoonsnaam - uit 1303 dateert². Het kasteel is waarschijnlijk rond 1700 verdwenen. Uit archiefonderzoek is mij bekend dat bij het kasteel ook een gelijknamige hofstede heeft gelegen. Die hofstede stond er in ieder geval in 1792 nog³, maar komt niet meer voor op de kadastrale kaart (sectie B, blad 3) die in 1829 is opge maakt. Overigens is op deze kaart een klein halfroond perceel van circa 40 bij 60 meter te zien, gelegen langs de rivier. Stond hier ooit Bloemenweerd?

In de rapportages is sprake van enkele vondsten uit de Romeinse tijd, uit de Karolingische tijd en van wat aardewerk uit de vroege middeleeuwen. Ook zijn restanten gevonden van wat zou gaan om het oudst bekende voorbeeld van een rivieraak. De restanten zijn sindsdien bij het Nederlands Instituut voor scheeps- en onderwaterarcheologie (NISA) in Lelystad. In april 1999 vertelde de heer Vlierman van het NISA mij dat het de bedoeling is om medio 2000 in een publicatie aandacht aan de vondst te besteden.

Zelf heb ik in juli 1995 op de waard langs de rivier gevonden (Topografische kaart, blad 39A, 1:25.000, 148.600/445.600):

- een deel van een baksteen (met cementresten) van circa 14,5 cm breed, circa 7,5 cm dik en in ieder geval 14,5 cm lang. De baksteen is aan de ene zijde zeer ruw en aan de andere kant glad met wat lijkt op vingerafdrukken in de lengterichting van de steen. Gelet op de breedte en dikte zal de baksteen oorspronkelijk zo'n 30-31 cm lang zijn geweest. Volgens de toenmalig provinciaal archeoloog Ter Bruggen (8-1-1998) gaat het hier om een kloostermop uit de 13de-14de eeuw;

- het restant van een Romeinse dakpan. Veel van de gerapporteerde vondsten zijn gedaan door de amateur-archeoloog B. Elberse uit Bunnik. Uit contact nadien met hem is gebleken dat hij in mei-juni 1995 op de Bloemenweerd een stapel van dezelfde kloostermoppen heeft gezien. Hij zou daar indertijd melding van hebben gemaakt. Die melding is echter niet in de rapportages terechtgekomen. Het kan bijna niet anders dan dat de kloostermoppen afkomstig waren van kasteel Bloemenweerd, dat hoogstwaarschijnlijk uit een stenen woontoren bestond.

Noten:

1. 'Scheepsvondst in Cothen'. *Het Kromme-Rijngebied*, 29 (1995-4), 107; A.A.B. van Bemmél, *De Kromme Rijn*. Houten, 1996, 158-159; *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1994-1995*, 1998, 58-59.
2. B. Olde Meierink et al. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*. Utrecht, 1995, 376.
3. Het Utrechts Archief, Huis- en Familiearchief Van Hardenbroek, 128-131.

Ad van Bemmél

Collectie familie Mocking te Cothen

Nogmaals de hofstede Rhijnenburg in Cothen

In het tweede nummer van dit tijdschrift uit 1998 heb ik een stukje gepubliceerd over de al in de veertiende eeuw genoemde hofstede Rhijnenburg te Cothen. Die hofstede van de familie Mocking is in 1963 door brand verwoest. Op de funderingen is een nieuwe boerderij opgetrokken. Bij de brand zouden ook alle oude foto's van de boerderij verloren zijn gegaan. Nadien is gebleken dat de familie toch nog twee foto's had, namelijk een luchtfoto uit ongeveer 1950 en een foto uit ongeveer 1905. Op die laatste, hier afgedrukte foto staan Gerardus Mocking met zijn eerste vrouw Johanna Geertruida Spithoven. Zij zijn op 29 april 1896 te Cothen getrouwd en zij is daar op 1 september 1911 (datum akte) overleden. Op de foto staan eveneens zeer waarschijnlijk hun drie oudste kinderen, te weten Jacobus (1897), Hendrik (1901) en Maria (1902). De foto toont de boerderij aan de voorkant. Links van de boerderij (niet op de

foto) stroomt de Kromme Rijn. Goed te zien is dat de (18de-eeuwse ?) boerderij op een verhoging stond.

Ad van Bommel

Nostalgia Naarden 99

Lokale en regionale geschiedenis zijn in Nederland zijn honderden verenigingen actief met samen duizenden leden, die allemaal geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van hun eigen woonplaats en de regio daaromheen. De historische verenigingen worden ondersteund door consulenten regionale geschiedenis. De consulenten van Utrecht en Noord-Holland organiseerden al enkele malen historische markten. Zo'n markt, die honderden bezoekers trekt, bestaat uit tientallen kramen waar historische verenigingen, uitgeverijen, archiefdiensten en andere instellingen op het gebied van de Nederlandse geschiedenis zich aan het publiek presenteren.

Voor 1999 hebben beide consultants besloten gezamenlijk een markt te organiseren, die wordt ingebed in een breed programma van historisch getinte evenementen. Deze markt vindt plaats op **zaterdag 19 juni tussen 10.30 en 16.00 uur** in de Grote Kerk van Naarden. Naarden is gekozen vanwege de fraaie historische omgeving en omdat in het Gooi de geschiedenis van Utrecht en Holland elkaar raakt. In en rondom de kerk vinden de hele dag evenementen plaats, zoals demonstraties van oldtimers en historische fietsen, shows van

klederdrachten en historische hoeden, lezingen over 'buitenhuizen in het groen' en 'landschap en gebouw', terwijl ook oude films en Polygoonjournaals worden vertoond.

De dag wordt om 10.30 uur feestelijk met muziek geopend bij de poorten van de Grote Kerk en eindigt om 16.00 uur. Uiteraard zal ook de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' op zaterdag 19 juni in Naarden aanwezig zijn, samen met het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug en de Stichting Wijk bij Duurstede 700 jaar stad.

De Hoge Zandbrug, een ingenieus gemetselde boogbrug in Werkhoven

Saskia van Ginkel-Meester en Gijs van der Leek

Wanneer we door het Kromme-Rijngebied fietsen of met de auto rijden, passeren we veelal ongemerkt een aantal bruggen. Eén van de oudste bruggen in het gebied is de Hoge Zandbrug bij Werkhoven. De brug ligt in de Leemkolkweg over de Achterrijn, een oude meander van de Kromme Rijn. Een recent uitgevoerde restauratie is aanleiding om deze brug eens nader te bezien.

De Hoge Zandbrug, een gemetselde boog- of welfbrug, is in 1858 gebouwd op de plaats van een achttiende-eeuwse voorganger. De brug heeft een tonvormig gewelf met een breedte van 3,65 meter. Aan de noord- en zuidzijde is de brug voorzien van afgeschuinde vleugels. Omdat de brug niet haaks over het water ligt, maar schuin, is het gewelf scheluw (scheef) en vertoont het metselwerk een lichte tordering (spiraalvormige draaiing). In het onderste deel van de boog begint het metselwerk aan de zuidwest zijde en aan de noordoost zijde met een wigvormige inzet. Uiteindelijk komen de lagen steen naar boven toe in een horizontale lijn uit in de kruin van het gewelf. Deze vorm van metselwerk zorgt voor een extra stevige draagconstructie.

Het metselwerk bestaat uit rode handvorm baksteen in Vechtformaat (globaal 22 x 7 x 4 cm; de kleinste worden ook wel Utrecht plat genoemd), met op voor de constructie belangrijke punten natuurstenen blokken. In de noordoost vleugel van de brug is een natuurstenen peilsteen ingemetseld, die 2 el 23 dm boven A.P. aangeeft. Deze steen is afkomstig uit de oude achttiende-eeuwse brug. Aan beide zijden van de boogdoorgang is een natuurstenen sluitsteen aangebracht met het jaartal 1858.

De brug verkeerde in een slechte bouwkundige staat. Het metselwerk was op veel plaatsen gescheurd en de blokken natuursteen waren beschadigd of geheel verdwenen. Bij de restauratie, die plaats vond in de eerste helft van 1999, is het metselwerk hersteld met uit Oudewater afkomstige stenen in de juiste kleur en in het

Fragment van de Topografische kaart, blad 39A, 1:25.000, met daarop aangegeven de plaats van de Hoge Zandbrug

juiste formaat en zijn de natuurstenen blokken opnieuw aangebracht. De restauratie is in opdracht van de gemeente Bunnik uitgevoerd door aannemersbedrijf B. van Hees en Zonen uit Utrecht.

Aan weerszijden van de brug is een nieuw brughek geplaatst in overeenstemming met het oude hek, bestaande uit een viertal, thans in ijzer uitgevoerde, stijlen die door middel van beugels en een gietijzeren strop op hun plaats worden gehouden en horizontale houten delen. Voor de verkeersveiligheid is het brughek aan iedere zijde verlengd met een schrikhek in dezelfde stijl.

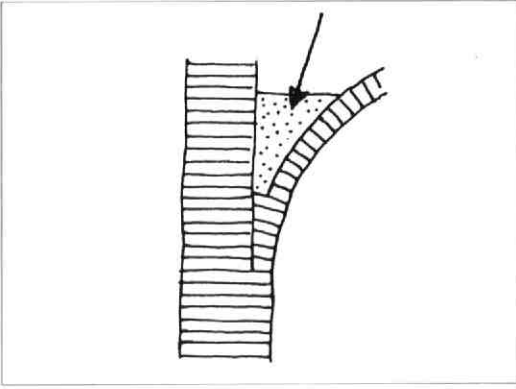
Om de brug goed te kunnen zien moet men eigenlijk in het weiland aan de zuidzijde van de Leemkolkweg gaan staan. Nog beter is het om een tochtje over het water te maken.

De brug voor de restauratie

De brug na de restauratie

Afbeelding van aanrazering uit: E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige termen*. Leiden 1997¹, 14

Belangrijke verbinding tussen Cothen en Werkhoven

Vóór de aanleg van de eerste Hoge Zandbrug omstreeks het midden van de achttiende eeuw liep de doorgaande route tussen Cothen en Werkhoven ten zuiden van de Kromme Rijn¹. Via de Ossenwaard vanuit Cothen volgde de weg de meander van de Kromme Rijn. Achterrijn of Oude Kromme Rijn geheten, en ging

vervolgens via de Hollende Wagenweg of de huidige Watertorenweg en de Leemkolkweg op Werkhoven aan. Op een kaart uit omstreeks 1740 van Hendrik de Leth is te zien dat de Leemkolkweg via een brug over de Oude Kromme Rijn naar het noorden afbuigt en aansluit op de Zuwe richting Sterkenburg. Deze verbinding was niet optimaal en tijdrovend. In 1830 kreeg de provincie Utrecht bij Koninklijk Besluit toestemming een zandweg van Utrecht via Vechten, Bunnik, Odijk en Werkhoven naar Cothen aan te leggen. Deze zandweg liep gedeeltelijk via een nieuw tracé ten noorden van de Kromme Rijn. Vanuit Cothen ging de nieuwe route over de Cotherbrug langs kasteel Hardenbroek, en vervolgens via de Hoge Zandbrug over de Leemkolkweg naar Werkhoven.

De naam Hoge Zandbrug

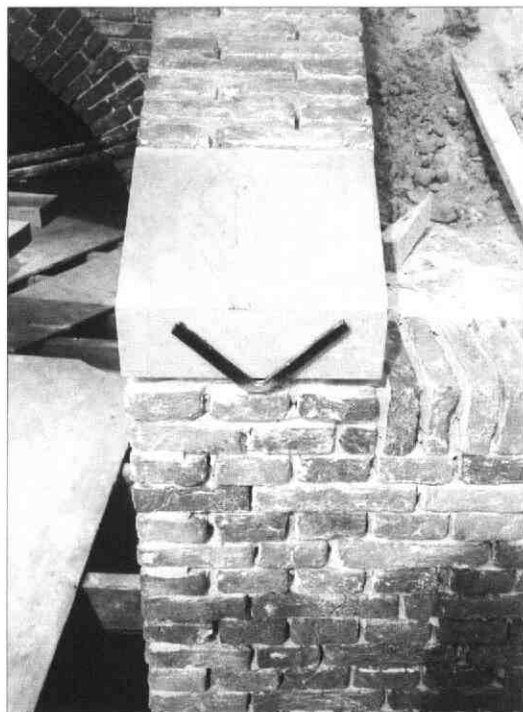
De Hoge Zandbrug ligt bij het Herikwijkerwed, een verbastering van Hedericwikerwed. Dit laag gelegen gebied ontleent zijn naam aan een soort mosterdzaad, hederic genaamd, dat veel voorkomt op gronden waar klei gewonnen

Links: de staande losgeraakte stenen van het gewelf zijn verwijderd. Rechts: vanaf de aanzetsteen wordt het gewelf weer opgemetseld met behulp van een formeel

De frontmuur boven de doorgang is weer opgemetseld

Een van de vier hardstenen sluitstukken met klauwanker

is. Het woord kolk, in de Leemkolkweg, is eveneens een verwijzing naar een plaats waar klei of leem afgegraven werd. Het karakter van de weg, oorspronkelijk een ten opzichte van de omgeving hoog gelegen zandweg, heeft mogelijk de naam van de brug bepaald.

Boog- of welfbruggen

De Hoge Zandbrug is van het type welfbrug.² In Nederland zijn deze bruggen meestal op de volgende wijze samengesteld. Het gewelf steunt op landhoofden en bij bruggen met

Het metselwerk met zijn wigvormige inzet

meerdere openingen ook op pijlers. De gewelven zijn in de regel van baksteen, evenals de landhoofden en pijlers. Het overspannende gewelf gaat in één lijn over in de ondersteunende landhoofden en pijlers. De zijanten van de brug worden gevormd door muren, frontmuren genoemd die eveneens van baksteen zijn. De frontmuren hebben ter hoogte van het brugdek een rollaag of natuurstenen band als afdeklaag, waarop de brugleuning is geplaatst. Tussen de bestrating en de bovenzijde van het gewelf wordt een zandaanvulling aangebracht. Aan de voet van het gewelf komt een laag metselwerk of specie (aanrazering: zie afbeelding) zowel voor de versterking als voor de waterdichte afichting van het gewelf.

De fundering van een welfbrug bestaat uit steenstortingen om een vaste ondergrond te verkrijgen of uit dicht naast elkaar geslagen palen. Het metselwerk van de landhoofden en pijlers bestaat altijd uit een goede kwaliteit handvorm klinkers in een bepaald verband aan de buitenzijde. Aan de binnenzijde zijn zogenaamde achterwerkers toegepast, in de regel klinkers van een mindere kwaliteit in een willekeurig

*De Oorlogsbank. Naar een ontwerp
bestek en tekening de Bruggen van den Heer
van de Wijkhuizen. Voor de Gemeente van
Werkhoven en landat Gelders.*

1858 Werkhoven den 15 Mei 1858
J. Beemer

Hoewel Beemer voor een bedrag van f 4100,- had ingeschreven en daarmee verreweg de hoogste inschrijver was, bleek hij bij het daaropvolgende mijnen het werk voor f 1700,- te willen uitvoeren, waarvoor het hem uiteindelijk ook gegund werd (Gemeente Bunnik, Archief Gemeente Werkhoven 1811-1964, inv. nr. 1219)

verband. De beide frontmuren zijn door middel van smeedijzeren ankers met elkaar verbonden om zijdelings uitwijken te voorkomen met aan de uiteinden een kruis- of sieranker. Gewelven met afmetingen zoals die in bruggen voorkomen, kunnen niet uit de hand worden

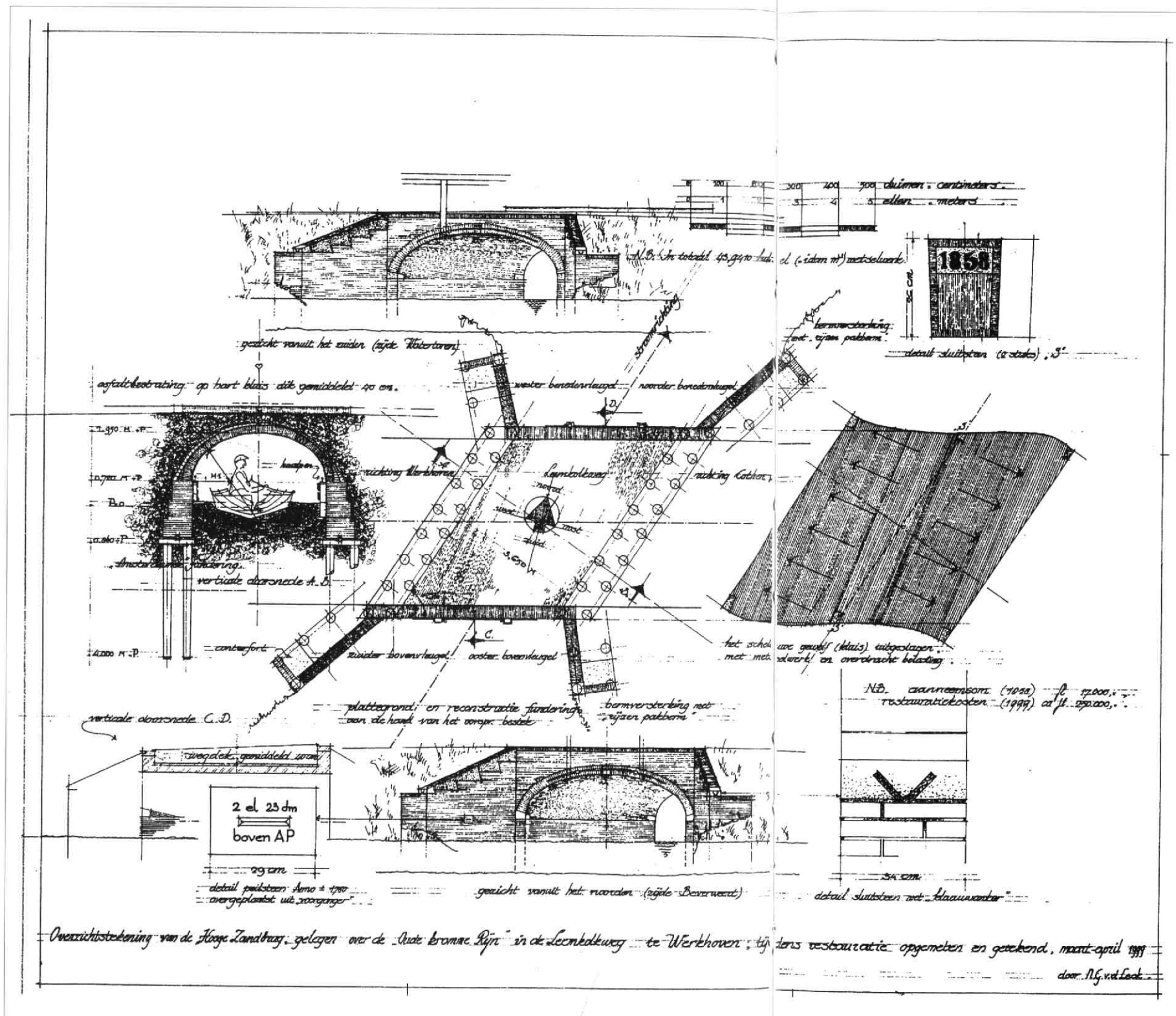
gemetseld. Er is een ondersteunend hulpwerk voor nodig bestaande uit formelen, houten spanten waarvan de bovenzijde de lijn van het gewelf volgt, ondersteund door een samenstel van stijlen en balken. Op de formelen, die op een afstand van steeds ongeveer 0,5 meter van elkaar geplaatst worden rust een lattenvloer, waarop het metselen plaatsvindt. Het geheel wordt met wiggen of schroefstempels op hoogte gebracht. Het metselwerk wordt symmetrisch vanaf de geboorte- of aanzetsteen opgetrokken naar de middelste sluitsteen toe. Deze is aan de buitenzijde van het gewelf veelal van natuursteen en voorzien van een jaartal of wapenschild. Nadat het metselwerk voldoende is uitgehard, kan de ondersteuningsconstructie worden weggehaald.

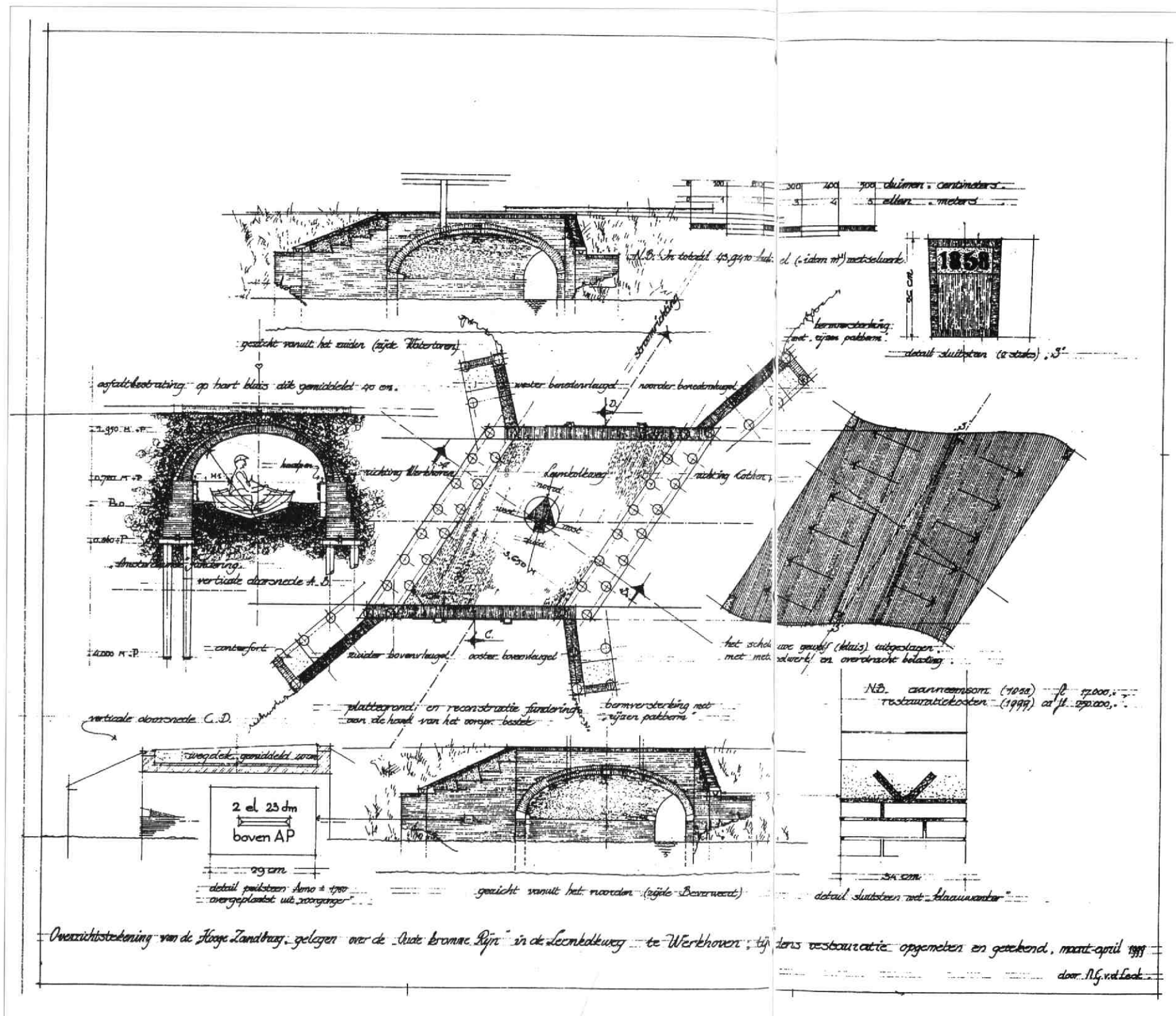
De Hoge Zandbrug een voorbeeld uit het boekje

In 1858 nam de gemeente Werkhoven het besluit een nieuwe brug te laten bouwen op de plaats van de bouwvallige, achttiende-eeuwse brug. De openbare aanbesteding vond plaats

De brug vlak voor de voltooiing van de restauratie

sluitstuk bevestigd met een klauwanker. Het brughek werd samengesteld uit zes houten stijlen van 2 el met aan weerszijden een lagere stijl van 1,60 el, voorzien van een grenen houten leuning van 14 el.

In het bestek is sprake van ellen en duimen. Sinds de invoering van het metrieke stelsel in 1820 staat een el voor een meter en een duim voor een centimeter. Uitgaande van deze wetenschap blijkt uit de opmeting die is gedaan tijdens de recente restauratie dat de brug nauwkeurig volgens het bestek is uitgevoerd, zoals op de bijgaande tekening is aangegeven.

Drs. S.G. van Ginkel-Meester is kunsthistorica en vooral werkzaam op het gebied van de architectuurgeschiedenis. N.G. van der Leck is bouwkundige.

De afbeeldingen zijn van: S.G. van Ginkel-Meester, 1999 (foto's) en N.G. van der Leck, 1999 (foto's en tekeningen).

Noten

- 1 A.A.B. van Bommel, *De Kromme Rijn, waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600*. Historische reeks Kromme-Rijngebied 4. Houten 1996, 141.
- 2 J. Oosterhoff red., *Bruggen in Nederland 1800-1940. Bruggen van beton, steen en hout*. Utrecht 1998, 212-219.
- 3 Gemeente Bunnik, Archief Gemeente Werkhoven 1811-1964, inv.nr. 1219 (proces-verbaal van de openbare aanbesteding).
- 4 Idem (bestek en voorwaarden, art. 10).
- 5 Idem (bestek en voorwaarden, art. 5).

Onze Lieve Vrouw op zolder in Wijk

Bep van Nimwegen

Amsterdam heeft 'Ons Lieve Heer op Solder', het bekende 17de-eeuwse koopmanshuis aan de Oudezijds Voorburgwal met op de zolderverdieping een katholieke schuilkerk. Wijk bij Duurstede heeft tot 1903 een 'Onze Lieve Vrouw op zolder' gehad, en wel op de zolder van het eveneens uit de 17de eeuw daterende raadhuis aan de Markt. In dit geval ging het om een bijzonder beeldhouwwerk van eikenhout uit ongeveer 1510, voorstellende de Vlucht naar Egypte van de moeder Maria met het kind Jezus. Hoe het beeld op de Wijkse raadhuiszolder terecht gekomen is, zal wel altijd een raadsel blijven; hoe het verdween, vertellen ons de raadsnotulen van Wijk bij Duurstede.

Pastoor Pruijn

Op 20 februari 1903 geeft pastoor J.W. Pruijn aan burgemeester en wethouders van Wijk bij Duurstede 'met verschuldigde eerbied te kennen dat hij wenschte in de gelegenheid gesteld te worden tegen billiken prijs te kunnen kopen: een oud en nog al beschadigd houten beeld van ± 80 cm hoog, voorstellende eene moeder met kindje, gezeten op een ezel'¹. Oud, nogal beschadigd en het kind met moeder niet bij de naam noemend... de Wijkse pastoor was een voorzichtig mens.

Wanneer burgemeester en wethouders op 11 maart 1903 vergaderen, deelt burgemeester D.F.J. van Walsem mee dat pastoor Pruijn een houten beeld, voorstellende een moeder met kindje, gezeten op een ezel, wilde kopen voor f 25,-. Het college wilde het beeld wel kwijt, maar vond de geboden prijs te laag, wat tegen de pastoor zou worden gezegd².

Op de volgende vergadering van burgemeester en wethouders op 20 maart 1903 blijkt dat pastoor Pruijn zijn bod tot f 50,- had verhoogd, maar ook dat een deskundige, de antiquair Van Os, die toevallig in Wijk was, het direct wilde kopen voor maar liefst f 125,-. Bovendien was deze van mening dat het beeld op een de week daarop te houden verkoping van antiquiteiten in Amsterdam misschien wel tweemaal zoveel

zou opbrengen! Van Os bood aan zorg te dragen voor de voorbereidselen van de verkoop, waarvan de gemeente dan wel de kosten zou moeten betalen. Burgemeester Van Walsem had pastoor Pruijn in kennis gesteld van het hogere bod, maar deze had niets meer van zich laten horen. Het college besloot daarop om aan de gemeenteraad in overweging te geven het beeld te verkopen³.

Met gesloten deuren

Tijdens de openbare raadsvergadering van 23 maart 1903 besluit de burgemeester dat de verkoop van het beeld eerst in besloten vergadering zal worden behandeld⁴. Achter gesloten deuren deelt Van Walsem vervolgens mee dat

Burgemeester D.F.J. van Walsem op een foto uit 1913 (Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse Heuvelrug, Collectie J.A.F. Thieme)

een houten beeld, 107 cm hoog, voorstellende een vrouw met kind, gezeten op een ezel, een groot aantal jaren op de zolder van het gemeentehuis heeft gestaan⁵. Pastoor Pruijn had het bezichtigd en eerst f 25,- en later f 50,- geboden. Nadat Van Os f 125,- en later f 135,- bood, had Pruijn zijn bod nog eens verhoogd tot f 125,-. Burgemeester en wethouders stelden de raad nu voor om het beeld aan Van Os te verkopen.

Het gemeenteraadslid Nijhoff kon niet meegaan in dit voorstel. Zijns inziens was er niet de minste haast en zou het beter zijn om een advertentie te plaatsen, zodat meer liefhebbers de gelegenheid kregen een bod uit te brengen. Raadslid Gerlings betwijfelde of dat de moeite zou lonen, omdat hij 'bij toeval' wist dat het bod was gedaan met het oog op de te houden veiling in Amsterdam. Raadslid Blancke zou het beeld liever gunnen aan een ingezetene voor een bedrag van f 150,-. Waarom, zo vroeg raadslid Lokhorst zich af, zond de gemeente het beeld niet zelf naar de verkoping in Amsterdam? Neen, reageerde raadslid Brandsma, dat was niet gewenst met het oog op de hoge kosten. Na nog enige discussie werd besloten om burgemeester en wethouders in de openbare vergadering te machtigen tot verkoop van het beeld, voorstellende een vrouw met een kind, gezeten op een ezel, en wel 'op de wijze die zij het meest in het belang der gemeente zullen achten, doch voor niet minder dan f 200,-'.

Rijksmuseum

In de openbare raadsvergadering van 14 mei 1903 laat burgemeester Van Walssem weten dat hij een brief heeft ontvangen van de directeur van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst in Amsterdam (het latere Rijksmuseum) waarin deze schreef 'dat hij voor f 250,- voor de verzameling onder zijn beheer gesteld, wil overnemen het houten beeld der Maagd (doorgehaald) Maria met het kind gezeten op een ezel⁶. Het college stelde voor om op dit bod in te gaan. Raadslid Vernooy zag, nu de prijs gestegen was, de mogelijkheid dat het beeld nog meer op zou brengen en wilde het publiek verkopen. De burgemeester vertelde ook nog een ander bod te hebben gekregen van f 175,-. Met twee tegen acht stemmen be-

sloten de gemeenteraadsleden vervolgens om 'het houten beeld der Maagd (doorgehaald) Maria met het kind, gezeten op een ezel' voor f 250,- te verkopen aan het Nederlandsch Museum.

Het is de vraag of de raadsleden het beeld bekeken hadden. Dacht geen van hen aan een andere waarde dan die in geld? Overwoog niemand het behoud ervan voor de stad? In elk geval vermelden de notulen hier niets over. Wel is in de notulen consequent het woord 'Maagd' doorgestreep. De 'moeder met kindje' werd 'vrouw met kindje', 'Maria met kind' en uiteindelijk 'De Maagd Maria met het kindeke'. Maar toen was de Vlucht naar Egypte al in Amsterdam aangekomen. De ezel ondervond het meeste begrip en bleef ezel...

Op 20 mei 1903 laat de directeur van het Nederlandsch Museum weten dat het houten beeld in goede staat was ontvangen: de schipper had het bewijs van goede ontvangst meegekregen⁷. Hij maakte tevens van de gelegenheid gebruik de burgemeester te verzoeken 'zijne beleefde groeten aan Mevrouw van Walssem over te brengen'.

Herkomst van het beeld

Ruim vijftig jaar later, op 19 augustus 1955, schrijft Jaap Leeuwenberg, wetenschappelijk ambtenaar van de afdeling Beeldhouwkunst van het Rijksmuseum, een brief aan de gemeente Wijk bij Duurstede, met ingesloten een foto van de 'Vlucht naar Egypte'⁸. Het is hem bekend dat de beeldengroep in 1903 van de gemeente is gekocht en afkomstig is van het raadhuis, maar hij wil graag weten of er nog verdere gegevens voorhanden zijn. Gemeentesecretaris A.C. van Kerkhof antwoordt hem dat de groep afkomstig is uit de nalatenschap van bisschop Philips van Bourgondië (1465-1524), die op kasteel Duurstede resideerde, en verwijst naar de uitvoerige inventaris van de door Philips op het kasteel nagelaten goederen. Hij vermoedt dat het beeldhouwwerk na de beeldenstorm op het raadhuis is geborgen en vermeldt nog dat het op de raadhuiszolder is ontdekt door pastoor Pruijn.

Op 23 augustus 1955 bedankt Leeuwenberg voor de interessante mededelingen en meldt dat hij de Wijkse deken heeft verzocht om nadere inlichtingen over wijlen pastoor Pruijn.

Een week later schrijft hij de gemeentesecretaris opnieuw. Hij had de inventaris van Philips van Bourgondië in de Koninklijke Bibliotheek doorgenomen, maar was de Vlucht naar Egypte

te daarin niet tegengekomen⁹. Hij had, op aanwijzing van de secretaris, het enkele jaren eerder verschenen boek van Hijmans over Wijk bij Duurstede geraadpleegd en kwam naar aan-

De Vlucht naar Egypte (Atlas gemeente Wijk bij Duurstede; Foto Rijksmuseum Amsterdam)

leiding daarvan tot de conclusie dat diens bewering dat de groep uit deze inventaris afkomstig was op een veronderstelling beruiste¹⁰. Leeuwenberg achtte het waarschijnlijker dat het beeld uit de kerk van Wijk kwam. Van Kerkhof nam vervolgens schriftelijk contact op met Hendrik Hijmans in Dordrecht. Eerder had hij al een oud-ambtenaar ter secretarie, Van Bekkum, opgespoord. Deze was tijdens de vondst op het stadhuis werkzaam geweest, maar kon ook geen nadere gegevens verstrekken. In september 1955 schrijft Hijmans een uitgebreid antwoord aan de Wijkse gemeentesecretaris. Het was hem bekend dat de beeldengroep niet genoemd werd in de inventaris. Dat zei echter niet zoveel, omdat de inventaris zeer waarschijnlijk onvolledig was. Zo vermeldde deze in het geheel geen boeken, terwijl die er zeker waren, en al evenmin de toen in het Oud-katholieke museum in Utrecht berustende paramenten (liturgische kerkgewaden) die zonder twijfel van de Bourgondische bisschoppen afkomstig waren. De Wijkse schilder en fotograaf Jan Roelof van Nijendaal was de eerste die Hijmans op het bestaan van het beeld had gewezen en erbij had gezegd dat dit uit de Bourgondische nalatenschap kwam. Uit ervaring wist Hijmans dat de mededelingen van Van Nijendaal betrouwbaar waren. Bovendien had R. van Lutervelt tijdens een lezing in 1947 over het Wijkse bisschoppelijk hof voor het Koninklijk oudheidkundig genootschap in het Rijksmuseum het ezeltje tentoongesteld 'als afkomstig uit de Bourgondische verzamelingen'. Concluderend vroeg Hijmans zich af 'of het hier niet gegaan zou zijn, zoals het zo dikwijls gaat: Jan zegt "het zou zo kunnen zijn" - Piet zegt "het zal wel zo zijn" - Klaas zegt "het is zo!" Waarbij ik dan min of meer de rol van Klaas vervuld heb, mijzelfs ondanks'. Tenslotte liet Hijmans weten altijd verheugd te zijn om weer iets uit zijn geboortestad te horen en om behulpzaam te kunnen zijn bij het onderzoek naar haar historie. Daarna blijft het stil rond het beeld in Wijk tot 1968. Blijkbaar heeft L.C.J.M. Rouppe van der Voort, afdeling Archief van het stadhuis te Wijk bij Duurstede, toen informatie gevraagd bij het Rijksmuseum over het beeld 'Maria met het kind', want op 13 december 1968 laat W. Halseman-Kubes, wetenschappelijk ambte-

naar van het Rijksmuseum, hem weten waar het beeld is gevonden, wanneer het is aangekocht en waar het in de literatuur besproken wordt. Hij baseerde zich daarbij vooral op het artikel dat Leeuwenberg in 1956 in het Bulletin Rijksmuseum aan de houtsculptuur wijdde¹¹. Hoewel het, aldus Leeuwenberg, niet meer was na te gaan op welke wijze het beeld op de zolder van het raadhuis terecht was gekomen, verwees hij naar de vele voorbeelden waarbij tijdens de beeldenstorm de vroedschap zich ontfermde over de voorwerpen uit de kerken en deze in stadhuizen opborg. Een andere, minder waarschijnlijke mogelijkheid noemde hij de veronderstelling van Hijmans als zou het uit kasteel Duurstede afkomstig zijn.

Kunsthistorische waarde

De Wijkse houtsculptuur werd vanaf haar ontdekking in 1903 door de kenners als een 'merkwaardig geval', een 'fenomeen onder de beeldhouwwerken' beschouwd vanwege haar grootte en zeldzame voorstelling¹². Dergelijke grote voorstellingen (de beeldengroep is 107 cm hoog) zijn schaars. Raadselachtig is ook de functie van het vroeg 16de-eeuwse beeld. Voor processies kon het geen dienst doen. Vanwege de afgeplatte achterkant wordt het als wandfiguur opgevat, mogelijk als hoofdafereel van een altaaropstand. Het wordt tegenwoordig beschouwd als een werk van Noord-Nederlandse herkomst, mogelijk afkomstig uit een Utrechtse werkplaats. De beeldengroep is niet meer compleet: waarschijnlijk ontbreekt Jozef. Bovendien is het licht beschadigd. In het eerder genoemde artikel dat Leeuwenberg in 1956 aan 'De vlucht naar Egypte' wijdde, beschrijft hij de aantrekkingskracht van het Wijkse beeld: 'Een van de beeldhouwwerken, die in de verzameling van middeleeuwse kunst in het Rijksmuseum immer weer de aandacht trekt, is een Moeder met haar Kind, gezeten op de rug van een stapvoets gaande ezel. De charme, die van deze groep uitgaat, schijnt zowel jong en oud, leek als kenner te fascineren. Men ondergaat bij dit beeldhouwwerk niet het spel van afwisselende volumes, geraffineerde contouren of van de rhythmische verdeling van vlakken en lijnen, maar hier geniet men een folkloristische, een intiem-huiselijke weergave van het dier en zijn

berijdst, de naïef-kinderlijke Moedergods, die in zich zelf lachend, haar popachtig wikkeld vast in de armen sluit. In deze groep, waaraan alle gekunsteldheid vreemd is, wordt die moeizame tocht naar Egypte op echt Hollandse manier vertaald: de ezel, loom van tred, peinzend over zijn heilige last; Maria in haar grote eenvoud, frontaal geplaatst op de naar links voortschrijdende ezel, die door een vrouw bereden, hier als telganger - naar het gebruik dier tijden - is afgebeeld¹³.

Het is jammer dat de Wijkse stadsbestuurders uit het begin van deze eeuw ongevoelig waren voor de charme van het beeld, dat dan wellicht in Wijk bij Duurstede was gebleven. Aan de andere kant is het zeer de vraag of men er hier goed voor had kunnen zorgen. Een betere plek en meer publiek dan in het Amsterdamse Rijksmuseum zijn haast niet denkbaar.

E. van Nimwegen-Seggelink woont in Wijk bij Duurstede en houdt zich vooral bezig met historisch onderzoek naar de bewoning en bebouwing van de Volderstraat in Wijk bij Duurstede.

Noten

- 1 Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse heuvelrug (SAKRUH), Gemeentebestuur Wijk bij Duurstede 1852-1970 (Wijk 1852-1970), voorlopig inv.nr.148 (Agenda B & W, 1903, A-K).
- 2 SAKRUH, Wijk 1852-1970, voorlopig inv.nr.44 (Notulen B & W 1902-1903).
- 3 Idem.
- 4 SAKRUH, Wijk 1852-1970, voorlopig inv.nr. 11 (Raadsnotulen 1901-1904).
- 5 SAKRUH, Wijk 1852-1970, voorlopig inv.nr. 35 (Notulen besloten raadsvergaderingen 1851-1960).
- 6 SAKRUH, Wijk 1852-1970, voorlopig inv.nr.11 (Raadsnotulen 1901-1904).
- 7 SAKRUH, Wijk 1852-1970, voorlopig inv.nr. 148 (Agenda B & W 1903, A-K).
- 8 SAKRUH Wijk 1852-1970, ongeinventariseerd (dosiernr. 1.853.11 (Kunst)).
- 9 Deze inventaris uit 1529 is in 1980 uitgegeven door J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524: bisschop van Utrecht als protagonist van de Renaissance, zijn leven en maecenaat*. Zutphen 1980, 218-316 (bijlage IX).
- 10 H. Hijmans, *Wijk bij Duurstede*. Rotterdam, 's-Gravenhage 1951, 100-101 en afb. 49.
- 11 J. Leeuwenberg, 'De Vlucht naar Egypte', in: *Bulletin Rijksmuseum* 1956, 16-21 en afb. 11.
- 12 Leeuwenberg (1956), 16-17. In de door J. Leeuwenberg m.m.v. W. Halsema- Kubes samengestelde catalogus *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum* (Amsterdam 1973) wordt op p. 67-68 een beschrijving van het beeld gegeven en verwezen naar de vele vermeldingen in de literatuur.
- 13 Leeuwenberg (1956), 16.

Cornelis van Bommel: rond 1810 veerbaas van het Wijkse Veer

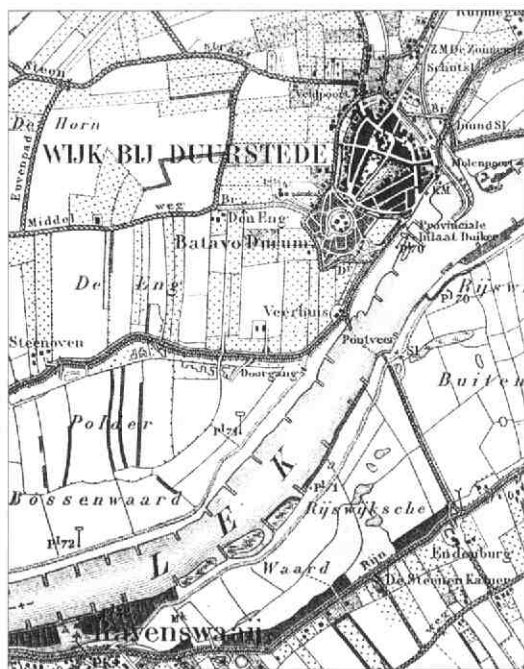
Jo van Bommel

Bij Wijk bij Duurstede ligt in de rivier de Lek het eeuwenoude Wijkse Veer. Het veer is voor Wijk bij Duurstede van belang als verbinding met de Betuwe en vooral met Tiel. In vorige eeuwen was die verbinding, vergeleken met de huidige moderne veerboot, heel wat primitiever. Ooit was Cornelis van Bommel (1774-1850)¹ - één van de leden van mijn familie - veerbaas op dat Wijkse Veer.

Indertijd werd het veer verpacht. Zo ook op de zeventiende van de Herfstmaand (september) 1810, wat blijkt uit een akte van notaris Leendert van Schaik². Het veer behoorde toen voor 2/3 deel aan de stad Wijk en voor 1/3 deel aan Domeinen. In de uitvoerige pachtakte (20 folio-vellen) worden de voorwaarden nauwkeurig omschreven. De verpachting van het veer en het veerhuis met schuurberg gebeurde publiek aan de meest biedende. Op de pachtsom moest de pachter op iedere gulden vier stuivers betalen voor de stad en nog een oortje per gulden voor de armen in de stad³. Verder moest aan de rentmeester der Domeinen te Buren nog tien gulden en aan de kameraar, de Wijkse gemeenteontvanger Johannes van Oorschot, twintig gulden worden betaald. De pacht was voor een periode van twaalf jaar, ingaande de eerste van de Bloei maand (mei) 1811 en durende tot het einde van de Grasmaand (april) 1823.

Pachtverplichtingen

De pachter was verplicht tot het onderhoud van de veerweg vanaf de bandijken, de veerhoofden en de kaden, ook aan de Betuwse kant. Voorts moest hij zorgen voor het gewone onderhoud van het in de kade liggende 'Sluysje', de heul (duiker) in de Veersteeg en de uitwateringen uit het 'Sluysje' tot in de rivier de Lek. En tenslotte kwam hem toe het onderhoud van het bruggetje bij Zoelen, vanouds genaamd het Veermansbruggetje. De verplichtingen van de veerbaas gingen dus heel wat verder dan het veer zelf. De akte vermeldt helaas

Fragment Topografische kaart uit 1918 (nr 487 Wijk bij Duurstede, 1:25.000)

niet over welk water dat Veermansbruggetje lag. Misschien was dat de Zoelense Wetering. Ook werd nog vermeld het onderhoud van 'het Zandpad, tot gemak van de passagiers ter breedte van drie voeten langs de Veersteeg, gelijk ook de op- en afslag van de Dijk aan de binnenkant naar het schuurtje'. Uitgezonderd van deze onderhoudsverplichtingen waren 'de extra ordinaire gevallen van dijkdoorbraak'. De pachter van het veer moest zich voorzien van een behoorlijke pont en het nodige aantal veerschuiten en in het bijzonder van een goede hengst of zeilschuiten (alles uiteraard naar genoegen van de 'geïnteresseerden'). Hij zou de pont, de schuiten en het veergereedschap moeten overnemen van de vorige pachter, volgens taxatie van door beide partijen te benoemen onpartijdige deskundigen. Tenslotte moesten er borgen gesteld worden.

De verpachting

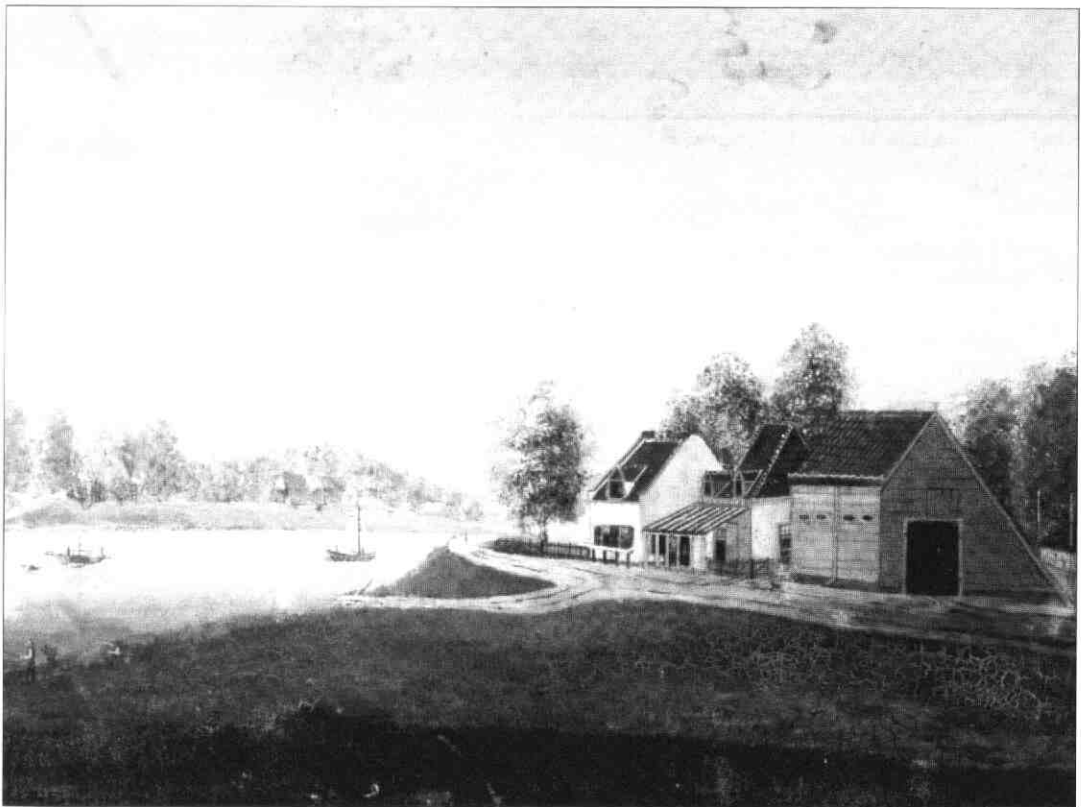
Tijdens de openbare verpachting werd het veer met het veerhuis door Cornelis van Bommel ingezet op 1200 gulden en vervolgens verhoogd met 125 gulden. Met dat bod van 1325 gulden per jaar werd hij opnieuw pachter van het veer en het veerhuis, want blijkens de akte was hij dat voordien ook al, waarschijnlijk eveneens voor twaalf jaar. Als borgen traden op Johannes van der Weyden (zijn stiefvader) en A.P. de Vree te Maurik.

Cornelis van Bommel en zijn gezin woonden in het veerhuis bovenaan de dijk, op de plek waar ook het huidige veerhuis staat, al functioneert dat niet meer als zodanig. Dit gebouw is in de plaats gekomen van het veerhuis dat in 1872 werd gesloopt. De eerste vrouw van onze veerbaas Cornelis van Bommel was Neeltje Lokhorst, afkomstig van de boerderij De Katwinkel te Darthuizen. Zij werd op 17-8-1804 te Wijk begraven in de N.H. kerk, in het zuider pand, tweede verdieping, nummer 50. Omdat

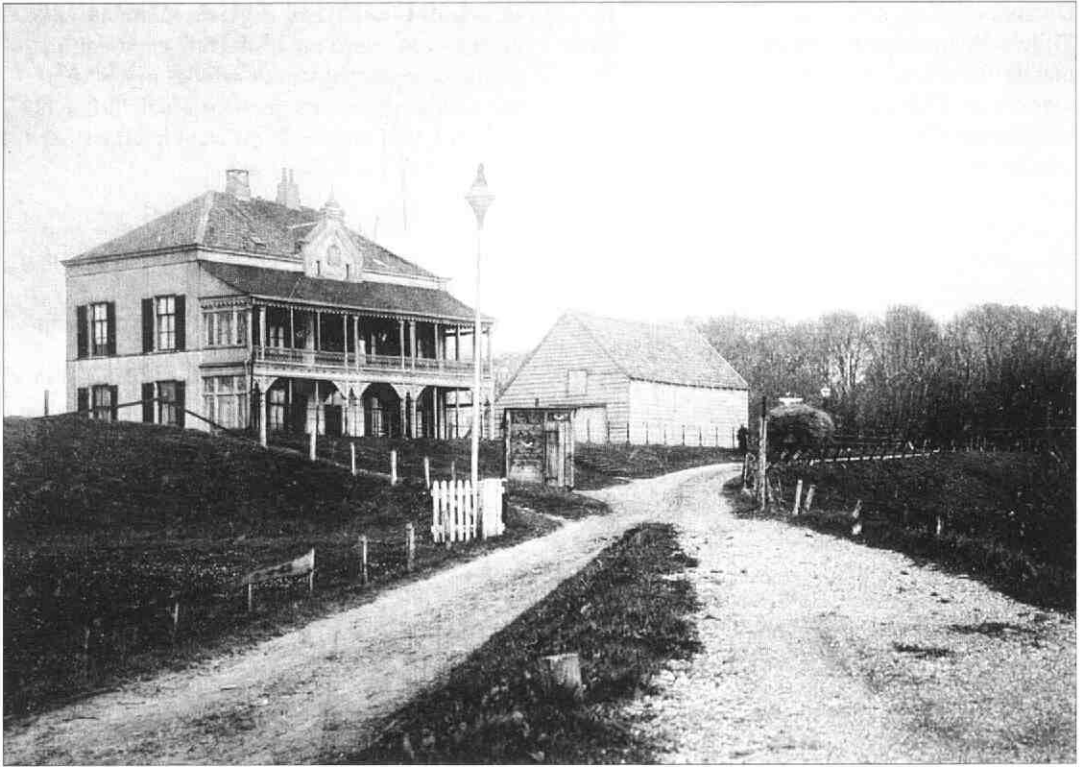
de weduwnaar op een gegeven moment wilde hertrouwen, werd op 13-4-1807 eerst een inventaris opgesteld van de boedel in het veerhuis. Deze inventaris geeft ons inzicht hoe het veerhuis was ingedeeld en wat zich daar per kamer allemaal in bevond⁴.

Het oude veerhuis had een bovenkamer, een keuken, een zijkamer, een karnhok, een kelder, een klein keukentje, twee of drie schuren, een zolder en een knechtenkamer. Volgens de inventaris bevonden zich:

- in de bovenkamer 2 grote schilderijen, 12 kleine schilderijen, 1 spiegel, 2 blaadjes, 14 witte borden, 3 dito 'assietten' [borden], 3 tafels, 18 stoelen, 5 paren gordijnen, 2 paren met val voor de bedsteden, 2 bedden met toebehoren en nog 2 dezelfde;
- in de keuken 23 schotels, enig grotendeels kapot porcelein in een kastje, 4 blaadjes, 1 Friese hangklok, ijzeren haardgereedschap, 2 tafels, 12 stoelen, 1 buffet met enige glazen

Het veer en het oude veerhuis uit 1695 dat in 1872 werd gesloopt (olieverf op eikenhouten paneel, gesigineerd H.V. en gedateerd 1846, formaat 29 x 42 cm; collectie gemeente Wijk bij Duurstede)

Het huidige in 1873 gebouwde veerhuis aan de Lekdijk op een prentbriefkaart uit ca. 1920 (Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse Heuvelrug, Collectie J.A.F. Thieme)

- en 1 'spoel lobbetje' [?], 9 bierkannen, 2 gordijnen, 1 schoorsteenval en 1 tabaks-komfoortje;
- in de zijkamer 1 tinnenkast met enig koper en tin, 1 eiken klerenkast, 2 tafels, 1 lesse-naar, 3 stoelen, 1 spinnewiel, 1 spiegel, 1 stel van vijf [vazen?] op de kast, 3 kommen op de tinnenkast, 1 trommel, 5 schotels, 12 borden, 1 mand, 2 schilderijen, 1 schoorsteenval, 1 'bed peulu' [hoofdmatras] en 2 kussens, 1 theestoof en ketel;
- in het karnhok melkgereedschap, 1 ketel, enige dagelijkse borden, 1 bank, 1 paar schalen en een balans, 1 ijzeren pot, 1 was-tobbe, 1 koekepan, 1 treeft [een ijzeren drie-poot voor boven het kookvuur];
- in de kelder ingezouten goed en winterpro-viand;
- in de schuur een partij turf en hout;
- in het kleine keukentje 1 tafel, 5 stoelen, 1 treeft, 1 koffiemolen, 1 ketel, enig niets be-duidende prullen, 1 'bed peuluw', 1 kussen

- en 2 dekens;
- op de zolder 4 tonnen;
- in de knechtenkamer 1 kinderstoel, 2 fuiken, 1 'bed peuluw', 2 kussens en 2 dekens;
- in de twee schuren 12 zakken aardappels, 16 kolven en 2 hekken.

Bovendien was er buiten nog een hek, een mestvaalt en een mijt hout.

Het veermansgereedschap bestond uit een veerpont en reep [kabel], 2 boten en 1 zeil-pontaak alles tezamen gewaardeerd op 1700 gulden. Ook was er nog een vordering van vierhonderd gulden op het Rijk wegens het overvaren van militaire troepen. Daarnaast wa-ren er schulden en lasten waaronder een achterstallige huur aan de stad Wijk van driehon-derd gulden. Het totale bezit werd gewaar-deerd op 3313 gulden en de schulden en lasten op 980 waardoor het batig saldo 2330 gulden bedroeg, waarvan aan veerbaas Cornelis van Bommel de helft toekwam en de andere helft aan zijn drie kinderen.

Het tweede huwelijk

Op 15-4-1807 stelt notaris Leendert van Schaik de huwelijkse voorwaarden op voor Cornelis van Bommel 'wonende in de vrijheid van Wijk', en zijn tweede vrouw Maria Kedde, wonende te Maurik⁵. De bruid zou inbrengen: linnen en wollen klederen, goud en zilver, 1400 gulden aan contante penningen en een bed met toebehoren. In die tijd was een goed bed een belangrijk bezit, want er moest vaak jaren donsveren van pluimvee verzameld worden voor men een lekker verenbed met matras en kussens had verkregen. Dat verenbedden hoog gewaardeerd werden blijkt uit sommige testamenten, waarin 'het beste bed' aan een erfgenaam werd gelegateerd als een extra gunst. Beddazzakken gevuld met stro waren algemener, ook nog in de eerste helft van deze eeuw.

Nevenactiviteiten

Uit de lasten die in 1807 op het bezit van Cornelis van Bommel rustten, blijkt dat hij ook boerde want hij was nog kooppenningen schuldig voor gekochte weil, hooigras en tiend-

koorn. Dat tiendkoorn had nog te maken met zeer oude rechten van kerkelijke en wereldlijke personen en instellingen op 1/10 van de oogst van het land, waarop die oude rechten rustten. Vaak werden de gedeelten van die oogst openbaar verkocht. De kopers waren de tiendpachters.

Op 17-7-1811 hield Leendert van Schaik - 'openbaar keizerlijk notaris in het Kanton Wijk bij Duurstede, Arrondissement Amersfoort, Departement van de Zuiderzee' - binnen Wijk bij Duurstede een verkoop van vruchten uit de boomgaard genaamd Lieve Vrouwe Kerkhof bij het Wijkse Veer. De vruchten werden door veerbaas Cornelis van Bommel gekocht voor 21 gulden met als 'toepacht' een zak vruchten uit die boomgaard (Deze boomgaard lag op dezelfde plaats als het door Dekker vermelde Leprozenkerkhof)⁶.

Op 30-7-1817 kocht Cornelis van Bommel, veerman te Wijk bij Duurstede, op een publieke verkoop van tienden te Wijk bij Duurstede ten overstaan van de rentmeester der Domeinen van Oud Munster voor 306 gulden gewas van de Overeng Maat aldaar⁷.

Wijk bij Duurstede, Veerpont

Prentbriefkaart van de Wijkse gierpont uit ca. 1950 (Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Collectie J.A.F. Thieme)

Het einde (als veerbaas)

Hoewel het pachtcontract van het veer en het veerhuis tot mei 1823 liep, zal Cornelis van Bommel het veerhuis al voor die tijd hebben verlaten. Bij het overlijden van zijn moeder in 1821 wordt hij namelijk tapper genoemd en op 1-3-1822 arbeider, wonend in de Oeverstraat. Op die laatste datum verkreeg hij uit de nalatenschap van zijn moeder, Anna van den Heiligenberg, de hofstede Gerversoord in het Wijkbroek. Nadien is hij gaan wonen in de Achterstraat en dan heet hij van beroep landeigenaar te zijn⁸.

Cornelis zal van het veer niet rijk zijn geworden; hij blijkt nogal wat schulden te hebben. Op 27-4-1824 laat hij dan ook Gerversoord met 10 morgen land publiek verkopen. Voortaan wordt hij in de stukken 'arbeider' genoemd. Op 1-8-1845 werden hij en zijn inmiddels derde vrouw, Antonia Froonhof, in de bedeling opgenomen. Op 13-3-1850 overleed hij 'in de huizinge, staand binnen de stad, aan het einde van de Volderstraat'⁹.

Zo kwam een einde aan een loopbaan van veerbaas, tapper, landeigenaar, arbeider, (minder) bedeelde en driemaal gehuwde.

J.A. van Bommel, geboren te Wijk bij Duurstede, woont in Beneden Leeuwen en is oud-leraar aan een MAVO. Hij doet voornamelijk genealogisch onderzoek.

Noten

- 1 Cornelis van Bommel werd in 1774 geboren op boerderij De Vogelpoel aan de Wijkersloot te Wijk bij Duurstede en op 10-11 RK gedoopt als zoon van Arie van Bommel (1713 - 1782) en diens derde vrouw Anna van den Heiligenberg (1750 - 1821).
- 2 Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Notariële archieven tot 1896 (NA I), inv. nr. 2583, akte nr. 54 (17-9-1810).
- 3 Dit was een vaak voorkomend gebruik bij verkopen. Een gulden bestond toen uit 20 stuivers en elke stuiver uit 12 penningen. Een oortje was de waarde van 1/4 stuiver.
- 4 SAKRUH, Doop-, Trouw- en Begraafregisters 1626-1948, inv. nr. 488; SAKRUH, NA I, inv. nr. 2579, akte nr. 23 (13-4-1807).
- 5 SAKRUH, NA I, inv. nr. 2579, akte nr. 26 (15-4-1807).
- 6 SAKRUH, NA I, inv. nr. 2585, akte nr. 101 (17-7-1811); C. Dekker, *Het Kromme Rijng gebied in de Middeleeuwen*. Zutphen 1981, 354 en 355.
- 7 SAKRUH, NA I, inv. nr. 2596, akte nr. 854 (30-7-1817).
- 8 SAKRUH, Burgelijke Stand Wijk bij Duurstede, overlijdensakte 18-8-1821; SAKRUH, NA I, inv. nr. 2601, akte nr. 1343 (1-3-1822); SAKRUH, NA I, inv. nr. 2601, akte nr. 1380 (13-6-1822).
- 9 SAKRUH, NA I, inv. nr. 2683, akten nr. 819 en 820 (27 en 28-4-1824); SAKRUH, Gemeente Wijk bij Duurstede 1811-1851, inv. nr. 374; SAKRUH, Burgelijke Stand Wijk bij Duurstede, overlijdensakte 13-3-1850.

Boeken

RK-parochies

P.M. Heijmink Liesert, *De kerk in het midden - de parochie Houten 1798-1998*. Houten, 1998 (128 blz., geïll.). Uitgave van de R.K. Parochie Onze Lieve Vrouwe ten Hemelopneming te Houten. Te bestellen door f 24,75 + f 7,50 verzendkosten over te maken op girorekening 300868 t.n.v. R.K. Kerkbestuur Parochie Houten o.v.v. Boek jubileumfeest. Het boek kan ook worden afgehaald op het adres Dorpsstraat 9, 3991 BZ te Houten, tel./fax: 030-6371465.

Ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de RK-parochie Houten verscheen over die parochie al weer een jaar geleden een fraai vormgegeven boek van de hand van Heijmink Liesert. Hij was daartoe uitgenodigd door enkele parochianen. De auteur pretendeert niet 'de' geschiedenis van de parochie te hebben opgeschreven maar een schets te hebben gegeven. Hij meldt dat de korte voorbereidingstijd en het gebrek aan historische bronnen daar debet aan zijn. Toch is het van belang zaken aan het papier toe te vertrouwen, zeker als er bijvoorbeeld nog mensen leven die de ingrijpende gebeurtenissen in de RK-kerk in de periode 1960-1970 van nabij hebben meegeemaakt. Heijmink Liesert heeft daartoe een geslaagde poging gedaan. Het is een voor een groot publiek goed lees- en 'kijk'bare publicatie geworden. Hij schrijft dat 'om onnodige belasting van de tekst te voorkomen met opzet is afgezien van een omvangrijk notenapparaat'. De publicatie telt überhaupt geen noten. Wel zijn bronnen en geraadpleegde literatuur achterin vermeld. Hoewel ik me bij deze handwijze wel wat kan voorstellen, vind ik het toch jammer dat niet door middel van noten wordt verwezen naar de geraadpleegde specifieke bronnen en inventarisnummers. Een ander moet het werk immers kunnen controleren en desgewenst zelf voor eigen onderzoek kunnen gebruiken. Van kleine nootaanduidingen in de tekst en van een aantal pagina's eindnoten achterin ondervindt geen enkele lezer last en hebben velen gemak.

Met deze kritiek in het achterhoofd, verdient

de publicatie op zich navolging; navolging omdat er tot nu toe weinig in den brede over de RK-parochies in het Kromme-Rijng gebied is gepubliceerd. Dit is een gemis omdat de Rooms-katholieke kerk hier altijd een grote rol heeft gespeeld. In feite is het Kromme-Rijng gebied een RK-enclave ten noorden van de grote rivieren in ons land. Om anderen tot inspiratie te zijn, geef ik hieronder enkele relevante verwijzingen naar de literatuur en archieven, zonder de pretentie te hebben volledig te zijn.

Literatuur:

- Barten, J., Historische achtergronden bij de door Rogier opgegeven percentages van de katholieken in de Nederbetuwe en de zogenaamde katholieke driehoek. In: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk*, 1979 (21), 293-303.
- Dekker, C., *Odijsk - van parochie tot parochie*. Hilversum 1964.
- Dekker, C., *Het begon met Vechten*. Odijsk 1976.
- Gasman, M.J., Werkhoven. In: *Bijdragen van het archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 1909 (deel 35), 239-241.
- Gasman, M.J., Scheiding tussen Cothen en Werkhoven. In: *Bijdragen van het archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 1913 (deel 39), 270 en 318-321.
- Gasman, M.J., *Parochie Bunnik. Geschiedkundige aantekeningen*. Z.j. [ca. 1915]. Z.p.
- Heijmink Liesert, P.M., *Schalkwijk - de geschiedenis van een Stichts dorp*. Schalkwijk 1979.
- Heijmink Liesert, P.M., *De kerk in het midden. De parochie Houten, 1798-1998*. Houten 1998.
- Heijmink Liesert, P.M., L.M.J. de Keijzer, *'t Goy door de eeuwen heen*. Schalkwijk/Houten 1966.
- *Jubileumboekje 75 jaar parochiekerk H.H. Petrus en Paulus Cothen, 1906-1981*. Cothen 1981.
- Keijzer, L.M.J. de, *De geschiedenis van de R.K. Kerk te Houten*. Houten 1985.
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholi-*

cisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw. Derde druk. Amsterdam 1964 (oorspronkelijk 1946).

- Vernooij, C.G.Th., *Boerengezinnen in beweging. Een sociaal-pedagogisch onderzoek naar het functioneren van katholieke boerengezinnen uit het Kromme Rijngebied in de periode 1930-1985*. Proefschrift. Utrecht 1988.
- Voets, B., *Katholiek Cothen in de branding der eeuwen*. In: *Bijdragen van het archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 1949 (deel 68), 169-220.

Archieven:

Van alle RK-parochies in het Kromme-Rijngebied op één na is het oude archief sedert enige tijd in Het Utrechts Archief ondergebracht en aldaar ook voor een groot deel toegankelijk gemaakt met behulp van een inventaris. De geïnventariseerde archieven kunnen in Utrecht kosteloos worden geraadpleegd, met uitzondering van enkele nog niet openbare, veelal recente bestanddelen daaruit.

- Parochie H. Barbara te Bunnik, ca. 1800-1982; 14 meter (inventaris nr. 366);
 - Parochie H.H. Petrus en Paulus te Cothen, 1834-1984; 3,5 meter (nog niet geïnventariseerd, inventaris wordt voorbereid);
 - Parochie O.L.V. ten Hemelopneming te Houten, (1627) 1798-1983; 5 meter (inventaris nr. R50-2);
 - Parochie O.L.V. ten Hemelopneming te 't Goy, 1854-1978; 6 meter (inventaris nr. R50-3 en R51-30);
 - Parochie H. Michaël te Schalkwijk, 1705-1979; 3 meter (inventaris nr. R50-1);
 - Parochie O.L.V. ten Hemelopneming te Werkhoven, 1630-1975; 5,5 meter (inventaris nr. 441);
 - Parochie H. Johannes de Doper te Wijk bij Duurstede c.a., 1630-1970; 7,75 meter (plaatsingslijst, inventaris wordt voorbereid).
- Het archief van de in 1964 gestichte Parochie St. Nicolaas te Odijk bevindt zich nog ter plaatse.

Ad van Bommel

De wereld in een doosje

In november 1999 verschijnt onder de titel *De wereld in een doosje* een fraai uitgevoerd boek met bijzondere foto's uit de collectie beeldmateriaal van Het Utrechts Archief. Deze foto's zijn in de periode 1863-1876 gemaakt door de amateurfotograaf Jordaan Everhard van Rheden. Hij fotografeerde scènes uit het dagelijks leven van zijn familie. Van Rheden was onderwijzer en had een (kost-)school, eerst in Utrecht en later in Wijk bij Duurstede. Zijn stadsgezichten van Wijk bij Duurstede zijn de oudst bekende foto's van die plaats. Een van zijn foto's gaf hij de titel 'De wereld in een doosje'. Hij vond kennelijk dat het hem was gelukt 'de wereld' natuurgetrouw 'in een doosje' (zijn camera) te vangen. Hiermee karakteriseerde Van Rheden zijn werk, want hij slaagde er als amateur beter in levensechte opnamen te maken dan veel van zijn tijdgenoten die van de fotografie hun broodwinning hadden gemaakt. Hij maakte geen stijve portretten en doodse stadsgezichten, maar modern aanvoelende informele foto's die de negentiende eeuw dichtbij brengen.

Het boek bevat een selectie van 100 foto's. We zien de timmerman aan het werk, de bakker die in zijn werkkleding poseert, gebouwen die reeds lang geleden onder slopershanden vielen en zelfs de kat van de familie op een stoel. Het boek telt zo'n 115 pagina's; na een inleiding volgen 100 pagina's met steeds een foto en een korte toelichting. De auteur, Erik Tigelaar, werkt als coördinator beeldmateriaal bij Het Utrechts Archief. Uitgever is de Stichting Publikaties Oud-Utrecht in samenwerking met Het Utrechts Archief.

Op verzoek van de Stichting Publikaties Oud-Utrecht heeft de Historische Kring Tussen Rijn en Lek uit haar publicatiefonds een bedrag van f 1000,- geschonken om de uitgave financieel mogelijk te maken. Als 'tegenprestatie' kunnen leden van de Historische Kring een of meer exemplaren van het boek met f 2,50 korting kopen voor f 25,-. Wanneer u daarvoor belangstelling heeft, dient u dat vòòr 1 november aanstaande kenbaar te maken aan: M.A. van der Eerden-Vonk, Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede (tel. 0343-595516, fax 0343-595599).

Erik Tigelaar

Links een van de straatbeelden van Wijk bij Duurstede die Jordaan Everhard van Rheden in 1871 maakte vanuit de onderwijzerswoning in de Kloosterleuterstraat (Foto Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Collectie Hijmans). Rechts een foto uit 1876 van leden van de familie Van Rheden en enkele kostschoolleerlingen bezig met het spel 'slofjes onder' (Foto Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal)

Rectificatie

In de vorige aflevering van dit tijdschrift (juni 1999, 33-2) zijn tot onze spijt enkele fouten geslopen, die wij bij deze graag willen rechtzetten. Onderaan blz. 32 is weggevallen: *gemaakt door J.R. van Nijendaal kunstschilder.* en onderaan blz. 35: *(dus aan de kant van boerderij De Maat) over.* Mevrouw S.J. van Beeck Calkoen uit Deventer wees ons er op dat de juiste namen van de op blz. 36 genoemde erfgenamen van burgemeester W.F. van Beeck Calkoen luiden: mevrouw S.J. van Beeck Calkoen, haar zuster F.E. van Lidth de Jeude-van Beeck Calkoen (wonend op Rhijnestein) en diens dochter, mevrouw W.F. Reigersman-van Lidth de Jeude (de archeologe). Bovendien behoort de boerderij 'De Zeven Morgen' sinds enige jaren niet meer tot het bezit van kasteel Rhijnestein (*de redactie*).

Varia

Interessante personen gezocht

In 1994 verscheen het eerste deel in de reeks Utrechtse biografieën met korte levensbeschrijvingen van personen die hun sporen hebben nagelaten in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht. Behalve vijf 'stadsdelen' zijn inmiddels ook twee regionale delen over de Vechtstreek en het Eemland verschenen. De reeks is een project van Het Utrechts Archief en de Vereniging Oud-Utrecht en wordt uitgegeven door de Stichting Publikaties Oud-Utrecht. Elk deel bevat 40 biografieën van personen die op enige wijze van belang zijn geweest voor een bepaalde plaats of regio. Bij de keuze van de geportretteerden wordt gestreefd naar een zekere chronologische, geografische en sociale spreiding. In enkele bladzijden (zo'n 1500 woorden) wordt een schets gegeven van iemands leven, werk en persoonlijkheid, zodat een herkenbaar individu ontstaat.

Het is de bedoeling dat in 2001 een deel verschijnt over het Kromme-Rijngebied. In eerste instantie zal een groslijst worden samengesteld van liefst rond de 100 personen die in aanmerking komen voor een biografie. Vervolgens zal de redactie hieruit een selectie maken en naar auteurs zoeken. Iedereen die een of meer personen uit het nabije of verre verleden kent die op welke wijze dan ook van betekenis zijn geweest voor de lokale of regionale geschiedenis van het Kromme-Rijngebied, wordt gevraagd dat te melden. U hoeft in deze fase niet meer op te geven dan naam, plaats, geboorte- en overlijdensdatum en een korte motivatie waarom juist deze persoon een biografie waard is. U kunt uw brief sturen naar: Redactiesecretariaat Het Kromme-Rijngebied, Postbus 83, 3960 BB in Wijk bij Duurstede (*M.A. van der Eerden-Vonk*).

Twee personen die een biografie waard zijn? Links een portretfoto uit 1881 van de arts W.M.J.C. Lapidoth (IJsselstein 1841- Wijk bij Duurstede 1901) die in Wijk verschillende bestuursfuncties vervulde en voortdurend conflicten veroorzaakte. Rechts een foto van precies honderd jaar later van de Wijkse vroedvrouw J. de Later (Stellendam 1881-Wijk bij Duurstede 1987) (Atlas gemeente Wijk bij Duurstede)

Historische vaartocht op de Lek

De Historische Vereniging Schoonhoven organiseert samen met anderen op zaterdag 22 april 2000 een grote historische vaartocht tussen Schoonhoven en Rotterdam over de rivieren de Lek en Nieuwe Maas. Er wordt gevaren met de radersalonboot *Kapitein Kok*. Dit in 1977 na restauratie opnieuw in de vaart gebrachte schip behoort door uiterlijk, techniek en levensloop tot de belangrijkste nog bestaande historische passagiersschepen in Nederland. Het in 1911 gebouwde schip onderhield tussen 1911 en 1948 onder de naam *Reederij op de Lek 6* samen met andere schepen van de Stoomboot-Rederij op de Lek een lijndienst Culemborg-Schoonhoven-Rotterdam. De reis duurde ongeveer vijf uur. De *Kapitein Kok* is genoemd naar de laatste dienstdoende gezagvoerder van de rederij, Theunis Kok. Zijn beeld staat aan de Lek bij de Veerpoort in Schoonhoven, de plaats waar op 22 april de afvaart en aankomst zullen plaatsvinden. De historische vaartocht op 22 april kent drie thema's. Allereerst het wel en wee van de *Kapitein Kok* en de andere Lekboten zelf. Op de tweede plaats de geschiedenis van de oude en de nieuwe passagiersvaart: van de toenmalige rader- en schroefstoomboten naar de huidige draagvleugelboten en catamarans. Interessant is dat juist de laatste jaren opnieuw belangstelling is ontstaan voor openbaar vervoer over het water in verband met de grote verkeersdrukte op het land. Sneldiensten met draagvleugelboten en catamarans zijn in opkomst zowel voor toeristisch als voor woonwerkvervoer. Zo vaart de draagvleugelboot *Meteoor* sinds juni 1998 een seizoensdienst tussen Wijk bij Duurstede en Dordrecht over de Lek en de Noord, met ondermeer een stop in Schoonhoven. Nog bekeken wordt of het mogelijk is om de *Meteoor* op 22 april 2000 's ochtends vanuit en 's avonds naar Wijk bij Duurstede te laten aansluiten op de *Kapitein Kok* bij vertrek en aankomst in Schoonhoven. Tenslotte zal tijdens de vaartocht ook ruim aandacht worden besteed aan het landschap dat langs de rivieroeveren voorbij glijdt en aan de literatuur daarover. Dat gebeurt ondermeer via de verhalen van de schrijver Herman de Man (1898-1946) die in zijn boeken op onnavolgbare wijze over het varen met de schepen van

de Reederij op de Lek en over het leven van de bewoners van het achterland schreef. Zijn bekendste romans zijn *Het wassende water* en *Rijshout op rozen*; Herman de Man schreef zelfs een boekje speciaal voor de Rederij op de Lek: *Hollanders komt naar het water*.

De boot vertrekt op zaterdag 22 april 2000 om 11.30 uur in Schoonhoven (grote steiger aan de Lek, buiten de Veerpoort). De terugkeer is om ca. 16.30 uur. De vaarprijs voor deze vijf uur durende tocht bedraagt 45 gulden per persoon. Er kunnen maximaal 375 passagiers mee; minimaal 200 deelnemers zijn nodig om de vaart te kunnen laten doorgaan.

Belangstellen kunnen zich aanmelden door overschrijving van 45 gulden per persoon naar bankrekening 337105138 van de VVV Schoonhoven/Krimpenerwaard in Schoonhoven onder vermelding van "Kapitein Kokvaart" en hun naam en adres. Voor nadere informatie kan men zich wenden tot de VVV Schoonhoven/Krimpenerwaard, Stadhuisstraat 1, 2871 BR Schoonhoven, tel. 0182-385009, fax 0182-387446.

Meer dan 100 jaar waterbouw

Aannemersbedrijf B. van HEES en Zonen
Heycopstraat 4
3521 EN Utrecht
Tel. 030 - 293 79 46
Fax. 030 - 294 64 45

De tuin van kasteel Heemstede bij Houten

Otto Wittewaall

In het noordwesten van de gemeente Houten, tegen de grens met de gemeente Nieuwegein en ingeklemd tussen het Amsterdam-Rijnkanaal en Rijksweg 27 ligt de ruïne van het uit 1645 daterende kasteel Heemstede. Rondom het kasteel liggen de restanten van de zeventiende-eeuwse tuinaanleg waarvan de hoofdlijnen nog goed herkenbaar in het landschap te zien zijn.

Op 10 januari 1987 werd het kasteel door brand verwoest; het interieur ging voor een groot deel verloren alsmede de achtergevel en de kap. Sindsdien zijn er diverse pogingen ondernomen om tot restauratie te komen. Onlangs is men begonnen om het kasteel wat betreft de buitenkant te restaureren naar de situatie van voor de brand in 1987. Het interieur wordt gedeeltelijk gerestaureerd. Dit betreft het niet door de brand verwoeste souterrain, de hal op de begane grond, de traptoren en de voormalige kapel in de linker torenkamer. De rest van het gebouw zal een moderne invulling krijgen.

Na de restauratie, die ongeveer twee jaar zal duren, krijgt het hoofdgebouw een kantoorfunctie. De bijgebouwen op het voorplein worden in aangepaste stijl herbouwd als woningen.

De nieuwe eigenaar van het kasteel, Woningbouw Centraal Nederland (WCN), is tevens van plan om het gedeelte van de historische tuin dat het bij de aankoop van het kasteel verworven heeft te herstellen in de zeventiende-eeuwse vorm. Het gedeelte van de tuin tussen de bouwhuizen op het voorplein en Rijksweg 27 is nog in bezit van leden van de familie Heijmeijer van Heemstede, die het kasteel tot 1973 bezaten. Met name om dit laatste stuk van de tuin te beschermen en op termijn te herstellen, is in 1997 de stichting Historische Tuin Heemstede opgericht.

Heemstede ligt in het recreatiegebied Laagraven dat onderdeel uitmaakt van een veel groter gebied waarvoor de landinrichtingscommissie in opdracht van de provincie Utrecht een her-

inrichtingsplan heeft gemaakt met de naam Groenraven Oost. In dit plan krijgen natuur en recreatie een belangrijke functie en zal de landbouw een stapje terug moeten doen. Laagraven ligt ten zuiden van de stad Utrecht, deels binnen de gemeente Utrecht en deels binnen de gemeenten Nieuwegein en Houten. Dit deelgebied van het plan Groenraven Oost beslaat een oppervlak van ca. 130 ha.; in dit gebied worden onder andere een recreatieplas, bosgebieden en een golfbaan aangelegd.

Hoewel de gehele tuin van Heemstede in 1992 tot rijksmonument was verklaard, bestond toch de vrees dat een deel zou worden opgeofferd ten behoeve van de golfbaan. Om dit te voorkomen werd de stichting Historische Tuin Heemstede opgericht, met in het bestuur een van de eigenaressen van de grond'. In overleg met de golfvereniging en het recreatieschap werd uiteindelijk het terrein van de voormalige tuin veiliggesteld en ingepast in het totaalplan. Momenteel wordt onderhandeld over de aankoop van de grond door het recreatieschap of door de huidige eigenaar van het kasteel en, in samenwerking met de stichting, over het herstellen van de hoofdstructuur van de tuin door de aanleg van lanen.

Het doel van dit artikel is om te kijken in hoeverre de eind zeventiende-eeuwse aquarellen, de vogelvluchttekening en de plattegrond van Izaak de Moucheron de werkelijkheid weergeven en dus bruikbaar zijn bij een eventuele reconstructie van de tuin.

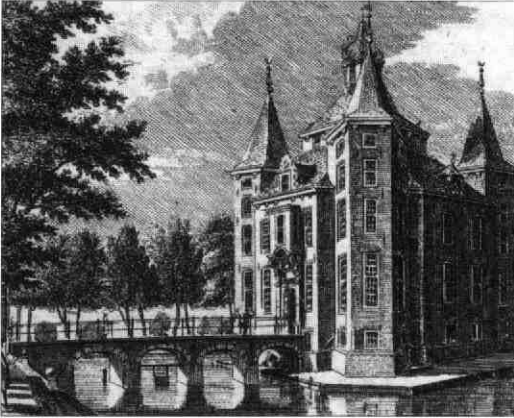
Het kasteel

Heemstede is gebouwd als opvolger van een veertiende-eeuwse woontoren met die naam, die tot in de zeventiende eeuw een paar honderd meter meer naar het zuiden stond, in de tegenwoordige gemeente Nieuwegein.

Hoewel het 'nieuwe' Heemstede wel een kasteel wordt genoemd, is het dat feitelijk nooit geweest. Het rijzige bouwvolume en de omgrachting suggereren een middeleeuwse oorsprong, maar het late bouwjaar (1645), de ge-

ringe dikte van het muurwerk en het op comfort afgestemde interieur verraden duidelijk zijn oorspronkelijke opzet als buiten (afb. 1 en 2).

Globaal gezien kan Heemstede worden beschouwd als een zeventiende-eeuwse variant op de kastelen zoals die in de late Middeleeuwen overal in het Utrechtse werden gebouwd.

1. Gravure van kasteel Heemstede door Hendrik Spilman naar een tekening van Jan de Beyer uit 1749

Kenmerkend hiervoor zijn het torenelement en een indeling, waarbij de vertrekken zijn gegroepeerd rond een centrale hal. Deze hal ligt bij Heemstede overigens niet in het midden, maar aan de ingangszijde, zodat er van een feitelijke centraalbouw geen sprake is. Niettemin presenteert Heemstede zich uiterlijk als een centraal gebouwd huis. Het beslaat een octogonale plattegrond die doorbroken wordt door de, deels in de bouwmasa van het hoofdvolume opgenomen, vijfzijdige torens op de afgeschuinde hoeken. Uit het midden van het steile schilddak dat het hoofdvolume overkapte, rees vóór de brand een vierkante bovenbouw op, waarvan het tentdak op zijn beurt de zware stervormige schoorsteen leek te torsen. Hierdoor werd niet alleen de suggestie van een torenvormige kern gewekt, maar tevens de indruk van een centraalbouw versterkt. Heemstede is opgetrokken in de stijl van het Hollands Classicisme, met als voornaamste kenmerken een streng symmetrische gevelindeling, een sobere, vrijwel ornamentloze gevelbehandeling en een geaccentueerde ingangspartij. Die soberheid en ingetogenheid van het exterieur

2. Kasteel Heemstede met een gedeelte van de tuinaanleg rondom het kasteel. Foto uit 1919

vormden een opvallend contrast met de rijke decoratie en luxueuze inrichting van het interieur. Het interieur zoals wij dat kennen was overigens niet het oorspronkelijke, want aan het eind van de zeventiende eeuw werd het huis inwendig volledig opnieuw gedecoreerd in een weelderige Lodewijk XIV-stijl. Het ontwerp hiervoor droeg onmiskenbaar de signatuur van de Franse architect en kunstenaar Daniël Marot, die werkzaam was in kringen rond het stadhouderlijke hof. De twee belangrijkste bijgebouwen, die een tuinmanswoning en een koetsierswoning met stallen herbergden, verzen tegenover het hoofdgebouw, aan weerskanten van de oprit naar het voorplein. Zij vormden elkaars spiegelbeeld en waren eveneens opgetrokken in de stijl van het Hollands Classicisme. In 1905 is de koetsierswoning met stallen vervangen door het huidige pand, waarvan de historiserende bouwstijl nauw aansluit bij die van het oorspronkelijke gebouw. Het andere bijgebouw is enkele jaren geleden wegens bouwvalligheid gesloopt.

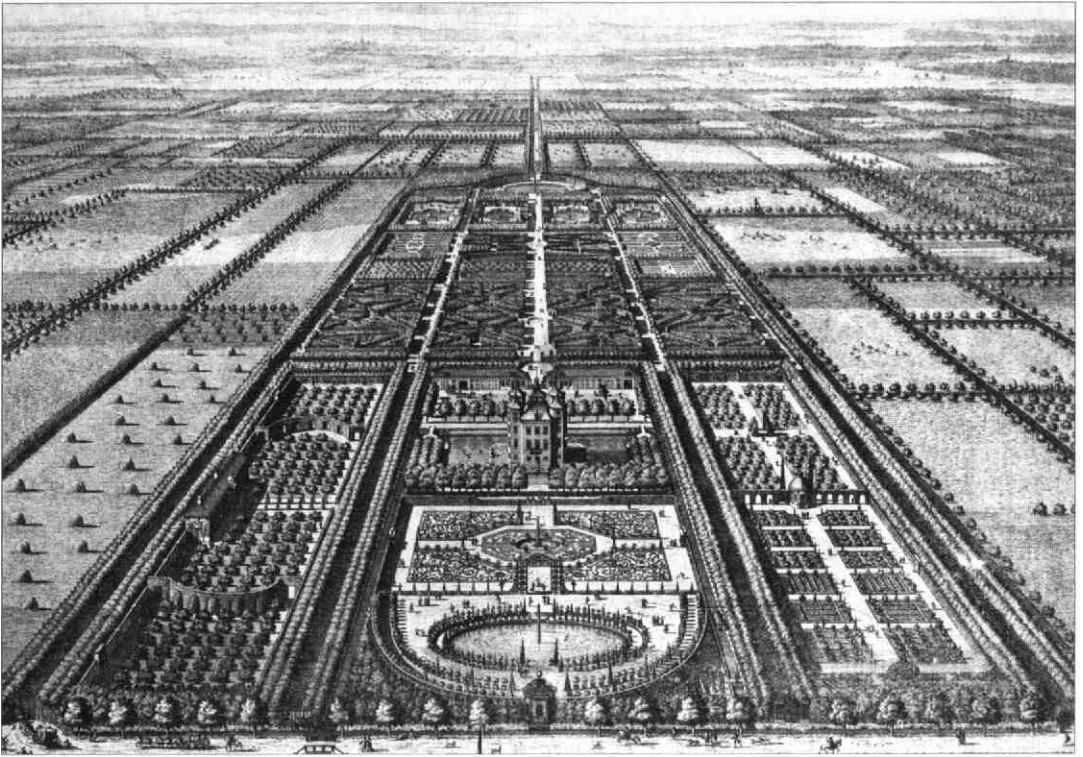
De Renaissance-tuin

Tussen 1645 en 1680 werd rond het huis een tuin in Renaissance-stijl aangelegd. Typerend voor dit soort tuinen was het vrij besloten karakter en een grondplan bestaande uit reeksen vierkanten. De gehele aanleg beantwoordde aan de strenge wetten van een allesoverheersende symmetrie. Van de Renaissance-tuin zijn geen afbeeldingen bekend. Ook op de diverse kaarten die in de zeventiende eeuw zijn vervaardigd, wordt Heemstede niet aangegeven zodat zelfs de omvang van deze tuin niet bekend is. De tuin had een grondplan dat gebaseerd was op een reeks vierkanten dat vermoedelijk uitging van een maat van vijf Utrechtse roeden². Als er een raster van 5 x 5 roeden (18,79 x 18,79 meter) over de huidige tuin gelegd wordt, blijkt het gedeelte van de tuin rondom het kasteel hierin te passen. Het deel van de tuin tussen de ovale vijver langs de Heemstedeseweg tot en met het sterrenbos valt binnen dit maatraster.

De barokke tuin

Na 1680 werden de bestaande tuinen (deels) opnieuw ingericht en aanzienlijk uitgebreid. Het ontwerp voor de nieuwe tuinen - mogelijk

door Isaac de Moucheron - was duidelijk geïnspireerd op de Franse barokke tuin. Niet langer vormde het vierkant, maar de rechthoek in een verhouding van 3:4 het basiselement, ook de cirkel en de ellips deden hun intrede. Symmetrie bleef een allesoverheersend kenmerk. De barokke of formele tuin onderscheidde zich vooral door zijn grotere oppervlakte en zijn perspectivische ruimtewerking. In ruimtelijk en visueel opzicht legde hij een veel groter beslag op zijn directe omgeving dan zijn voorganger, de Renaissance-tuin. Met behulp van lanenstelsels werden zichtassen gecreëerd, die de tot dan toe zo karakteristieke beslotenheid van de tuin doorbraken. Bij Heemstede gaf de lange centrale oprijlaan vanaf de Utrechtseweg al vanuit de verte zicht op het huis. Omgekeerd leek deze tot in het oneindige door te lopen (afb. 3). Parallel aan deze middenas liepen andere lanen, die werden doorsneden door dwarslanen. Een typisch Nederlands accent bleef behouden in de vorm van de buitensingels die de Heemstedse tuinaanleg omsloten. Zoals in de meeste formele tuinen namen ook hier architectonische elementen als priëlen, een schelpengrot en een oranjerie een prominente plaats in, naast artefacten als tuinbeelden, -vazen, en -banken. Met hun breedte van zo'n driehonderd meter en een lengte van twee kilometer waren de tuinen van Heemstede stellig niet de grootste in hun soort, maar in hun glorie dagen waren zij minstens zo beroemd als die van bijvoorbeeld slot Zeist of paleis Het Loo. Op verschillende kaarten uit het eind van de zeventiende- en het begin van de achttiende eeuw is de barokke-tuin ingetekend. Vermoedelijk direct nadat Heemstede in 1680 in bezit kwam van Diderick van Velthuysen werd begonnen met de modernisering van de tuin. Een aantal elementen uit de oude tuin werd echter in de nieuwe aanleg opgenomen. Door Wevers wordt aangenomen dat de bouwhuizen op het voorplein onderdeel uitmaken van de door Van Velthuysen aangebrachte wijzigingen. Het is echter aannemelijker dat deze als dienstgebouwen direct werden gebouwd samen met het kasteel en dat zij eventueel na 1680 zijn verbouwd. De vijver met de parterretuin achter het huis maakte vermoedelijk ook deel uit van de oude tuin alsmede de moestuin en boomgaard aan de zuidzijde van het kasteel

3. Vogelvluchtprint van Heemstede. Gravure door Daniël Stoopendaal uit circa 1700 naar een voorstudie door Izaak de Moucheron

en het sterrenbos ten oosten van het kasteel. Tussen 1680 en 1700 werd de tuin gemoderniseerd en in oostelijke richting uitgebreid. Wie in eerste instantie als ontwerper hierbij betrokken was, is niet bekend. Ook weten wij niet wanneer bepaalde veranderingen of uitbreidingen plaatsvonden. Zeker is dat de aanleg van de tuin rond 1700 voltooid was. Vermoedelijk werd pas na 1690 begonnen met de uitbreiding van de tuin in oostelijk richting. Als ontwerper voor dit deel van de tuin wordt wel de sinds 1685 in Nederland werkende Fransman Daniël Marot genoemd. Hij zal zeker betrokken zijn geweest bij de modernisering van de binnenzijde van het kasteel maar van feitelijke betrokkenheid bij de aanleg van de tuin zijn geen bewijzen.

Beschrijvingen en prenten

Van de tuin van Heemstede zijn door Izaak de Moucheron 26 aquarellen en een vogelvluchtgezicht gemaakt. Naderhand zijn van deze afbeeldingen door De Moucheron etsen gemaakt

die vermoedelijk rond 1700 werden uitgegeven door Nicolaas Visser. Daniël Stoopendaal maakte aan de hand van de tekening van De Moucheron een grote vogelvluchtgravure en een plattegrond die eveneens omstreeks 1700 werden uitgegeven. Izaak de Moucheron vermeldt op de titelpagina van de serie aquarellen dat hij ze naar het leven heeft getekend. Er is echter een belangrijk tuinelement dat deze bewering tegensprekt, namelijk de ronde vijver die de tuin aan de oostzijde afsloot. De Moucheron maakt een aquarel van deze vijver en geeft hem aan op het vogelvluchtgezicht en op de plattegrond. Uit de gedichten van Reets en Rotgans en de beschrijving van Bolhuis¹ blijkt echter dat hier een groot rond omgracht eiland lag waarop fruitboompjes waren ingepoot. Dit maakt het aannemelijk dat de aquarellen van De Moucheron deels ontwerptekeningen zijn en voor een ander deel de bestaande situatie weergeven. Izaak de Moucheron was tussen 1694 en 1697 in Italië en vermoedelijk kreeg hij pas na zijn terugkomst de opdracht om de

tuin van Heemstede te tekenen. Als Reets zijn gedicht schrijft (uitgegeven in 1699) is de uitbreiding al voltooid en ook uit de beschrijving van Bolhuis blijkt dat de aanleg gereed was. Rotgans vermeldt in zijn gedicht wel het ronde eiland maar slaat dan een groot gedeelte van de tuin over om vervolgens voornamelijk de tuinelementen rondom het kasteel te roemen. Mogelijk was in de tijd dat hij de tuin bezocht het noordelijke deel van de tuin nog in aanleg. Wanneer Rotgans zijn 'Stichts Landtgezang op Heemstede' schreef is niet bekend, alleen dat dit vóór 1699 moet zijn gebeurd omdat Reets in zijn gedicht dat van Rotgans vermeldt.

Een wandeling door de tuin rond 1699

Om te zien in hoeverre de aquarellen, de vogelvluhtekening en de plattegrond de werkelijkheid weergeven, zijn deze vergeleken met de gedichten van Reets en Rotgans en met de reisbeschrijving van Bolhuis. Tevens is gekeken naar de twee plattegronden van de tuin uit 1770 en naar de restanten die nu nog aanwezig zijn. Opgemerkt moet worden dat de aquarellen van De Moucheron een ideaalbeeld geven, waarbij bomen en hagen groter werden getekend dan zij op dat moment waren. Ook het gerend verloop van de tuin aan de kant van de Heemsteedsedijk is op deze afbeeldingen weggerukt. De oudste beschrijving van de tuin is het gedicht van Rotgans. In de wandeling door de tuin volgen we echter het gedicht van Reets. Hij neemt het duidelijkst een bepaalde route door de tuin. Alleen de delen van het gedicht waarin hij iets vertelt over de aanleg worden hieronder vermeld.

Reets begint zijn wandeling bij het toegangshek bij de Utrechtseweg:

Op d'ingang valt dan eerst mijn oog;

Deeze ingang kan genoegen geeven

Aan ider een, waar op om hoog

Velthuisens wapen staat verheven,

En 't wapen van De Graaf daar by;

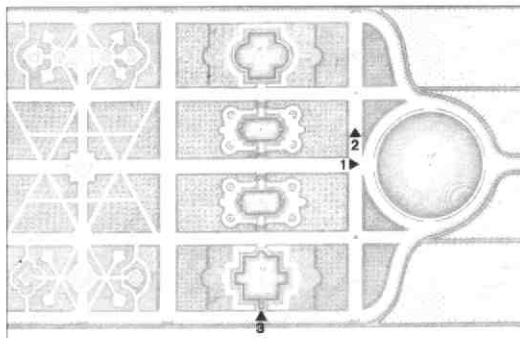
Dit toegangshek bestaat thans nog, de hekpalen worden alleen nu niet meer bekroond door de wapens van Van Velthuysen en zijn vrouw Alida de Graeff maar door vazen in Lodewijk XIV-stijl. Vervolgens gaat hij de laan in:

De lange Laan voerd mijn gezicht

Na 't huis, dat zich schier zo verre

Vertoond, (.....)

Hij komt langs de wildbaan en de voliëre die langs de laan liggen. De dieren die hij noemt zijn herten, fazanten, pauwen, schapen en geiten. In het reisverslag van Bolhuis lezen we dat er wel 70 herten liepen waarvan 15 à 16 jongen, verder oude en jonge fazanten, witte en andere pauwen en Oost-Indische eenden.

4. Gedeelte van de plattegrond van de tuin door Daniel Stoopendaal. Gravure uit circa 1700. De nummers op de plattegrond verwijzen naar de afbeeldingen, hierna als 5.1-5.3 die er van dat gedeelte van de tuin zijn

Aan het eind van de laan komt hij in het gedeelte van de tuin dat behoorde tot de uitbreiding die in opdracht van Van Velthuysen was gerealiseerd (afb. 4). Volgens de plattegrond en volgens de aquarel van De Moucheron lag hier een grote ronde vijver met fontein. Reets spreekt in zijn gedicht echter over een eiland (afb. 5.1):

Een Eiland in 't kristalle nat

Gelegen, komt my hier te voeren,

Daar de overvloed een rijken schat

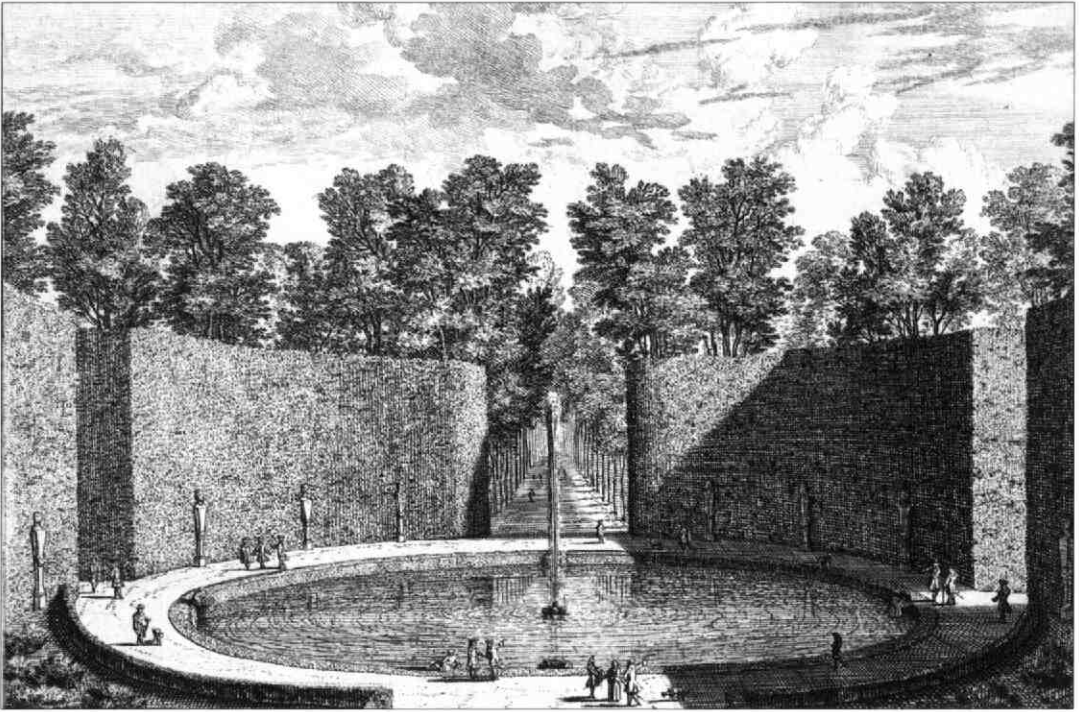
Stort jaarlijks uit haar vollen horen;

Gants rijklijk ziet men 't geurig ooft,

Op laage, doch heel eedle boomen,

Ook Rotgans noemt het eiland, dat verdeeld is in twee perken die door ligusterhagen zijn omgeven met in de perken kleine vruchtbomen. In het verslag van Bolhuis lezen we: 'voorts tegen een appelhoff aen naentisbomen' waarom een brave graft en hegen en lindebomen.' Op de plattegrond van de tuin uit 1770 wordt eveneens een eiland ingetekend. Dit eiland is ook nu nog aanwezig.

Reets loopt om het eiland en komt in de laan met de beelden (afb. 5.2):

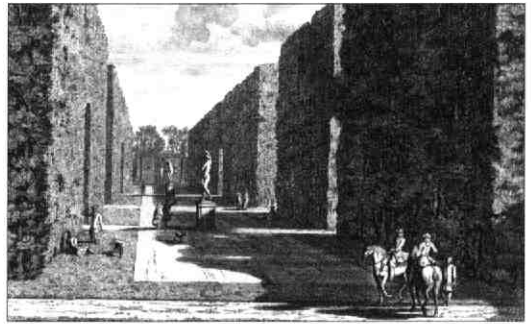
5.1 't Gezigt van de groote Kom na de Wild baan te zien 5.1.- 5.14. Gravures van de tuin van Heemstede door Izaak de Moucheron, uitgegeven door Nikolaas Visser in circa 1700. De Moucheron maakte deze gravures naar de door hem in circa 1697 vervaardigde aquarellen

*Ik zal hier ringsom heenen treen, (.....)
Daar de Ipenheiningen om hoog
Als groene muuren, zijn geschooren
't Is met vermaak hier opgevuld.*

*Hier staan twe beelden levens grootte,
In deeze dwarslaan, rijk verguld,*

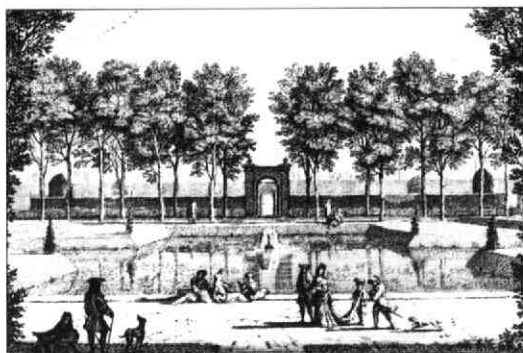
Vervolgens komen we in het tuingedeelte waar vier vijvers op een rij lagen. Reets loopt tussen de twee middelste vijvers. Van deze vijvers zijn geen aquarellen van De Moucheron, wel van de buitenste twee. Op de achtergrond van een van deze beide tekeningen zijn de prieeltjes te zien waarvan er vier bij elk van de twee middelste vijvers hebben gestaan. De middelste vijvers werden vermoedelijk omstreeks het midden van de achttiende eeuw vergraven tot één vijver die er nu nog ligt. Ook de meest zuidelijke vijver is thans nog aanwezig (afb. 5.3).

*Hier zien we aan elke zijde een Vijver
Omsingeld met een hoge wal,
Versien met schoone lustprieelen,
En konstig latwerk overal.*

5.2 't Gezigt van de Allee, met de Beelde

Via de centrale laan loopt hij verder richting het kasteel. Van dit gedeelte van de tuin is een tekening die het middelpunt weergeeft op de centrale hoofdlaan. Rondom dit middelpunt staan prieeltjes van latwerk met zitbanken. De vakken aan weerskanten van de middenlaan waren ingepoot met bomen en werden doorsneden door een aantal paden. De twee buitenste vakken waren volgens de plattegrond voorzien van kunstig gevormde parterres. Reets vermeldt deze niet in zijn gedicht en ook door

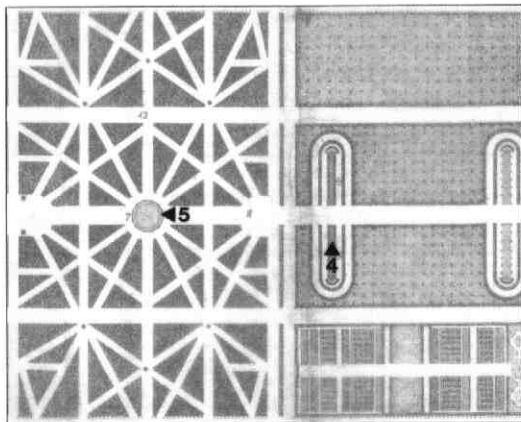

5.3 't Gezigt van de Vijver aan de linker zijde

andere bronnen wordt de aanwezigheid van deze parterres niet bevestigd.

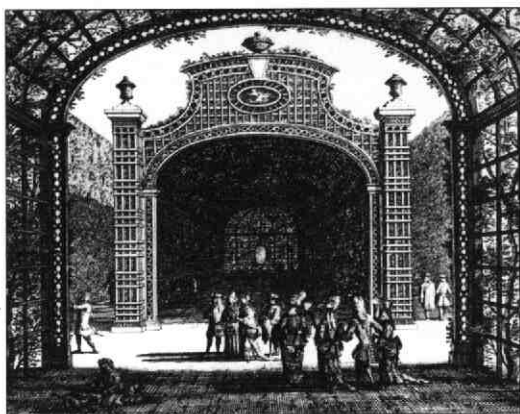
*Maar 't Essebos met hoog en sterk
Geboomt zo treffelijk verheven,
Beurd zijne kruinen na het zwerk,
Die aangenaame schaduw geeven. (.....)
Staan hier om groene galleryen
Van Ipenloof naar konst gesteld,*

Het volgende deel van de tuin bestaat volgens de plattegrond uit een moestuin en een boomgaard (de buitenste twee vakken) en in het midden twee vakken met de 'galderyen met groenten' (afb. 5.4). Deze bouwsels waren gemaakt van latwerk dat aan de buitenzijde begroeid was met klimplanten. Rondom deze bouwsels waren geschoren hagen aangelegd. Op de vogelvluchttekening staan deze 'galde-

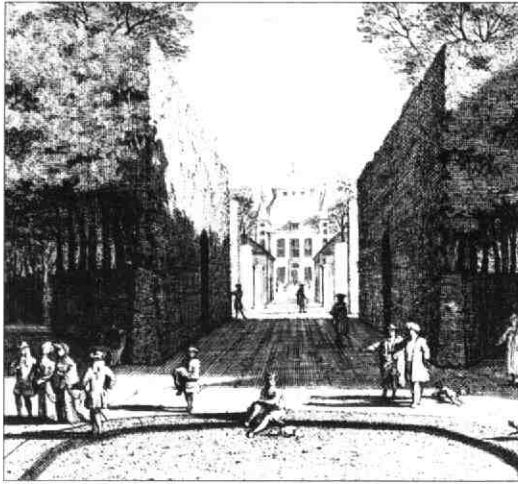
6. Gedeelte van de plattegrond van de tuin door Daniel Stoopendaal. Gravure uit circa 1700. De nummers op de plattegrond verwijzen naar de afbeeldingen, hierna als 5.4 en 5.5 weergegeven die er van dat gedeelte van de tuin zijn

ryen' niet ingetekend, op de plaats ervan zien we alleen twee rijen geschoren hagen. Ook Reets besteedt er niet veel aandacht aan, maar meldde er wel iets van. Vermoedelijk liep hij niet via de hoofdlaan verder naar het kasteel maar is hij via een pad door het bos naar de zuidelijk tussenlaan gelopen.

5.4 De Galderijen met groente

*Hier ziet men door de sparrenheg,
En gallery met groene bladen
Bekleed, ter slinkerhand der weg,
Den nieuwen Moestuin, die de zaaden
Der kruiden, die de keuken voen*
Reets spreekt hier over de nieuwe moestuin, dit ter onderscheid van de moestuin dichterbij het kasteel die nog bij de oude tuinaanleg behoorde. Hij komt nu in het sterrenbos (afb 5.5): *Daar ses paar paden samen komen,
Verzien met allerhande soort
Van opgesnoeide groene boomen,
En daar de wegen net malkeer
Doorsnijden kruiswijs als de sterren,
Uw heerlijkheid blinkt uit voorwaar! (.....)
Hier heeft de Meetkonst al haar kracht
Gedaan, om dit in top te heffen*
In het verslag van Bolhuis lezen we over het sterrenbos: *'en saegen aen beyde zijden grote heegen van sparrebomen, haegbrucken, ijperen, maer meest elderen, quamen voorts bij een rondeel daer beelden stonden en saegen 12 wegen door de alleen langs, binnen waeren wederom kleijne passagien'* Op de twee tekeningen die er van het middelpunt van het sterrenbos gemaakt zijn staan de beelden die Bolhuis noemt niet getekend.

5.5 Het midden van 't Starrenbos na't Huys te zien van vooren

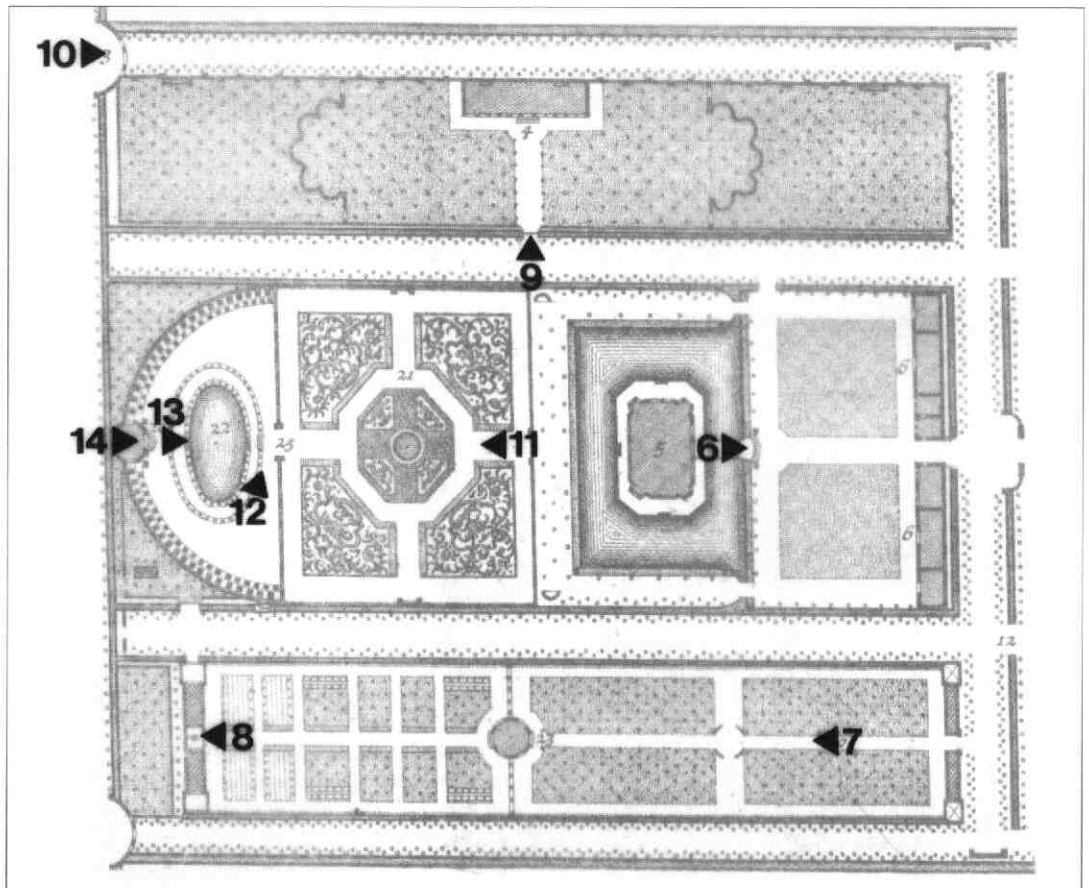
Reets komt nu op het voorplein (afb. 5.6):
'k Zal dan op 't heerlijk Voorburg treen.
Twe Vaten uit arduin gehouwen,
En elk op een verheven steen

Op de tekeningen van De Moucheron staan deze vazen aan weerskanten van de brug naar het kasteel. Verder vertelt Reets over een hok voor duiven:

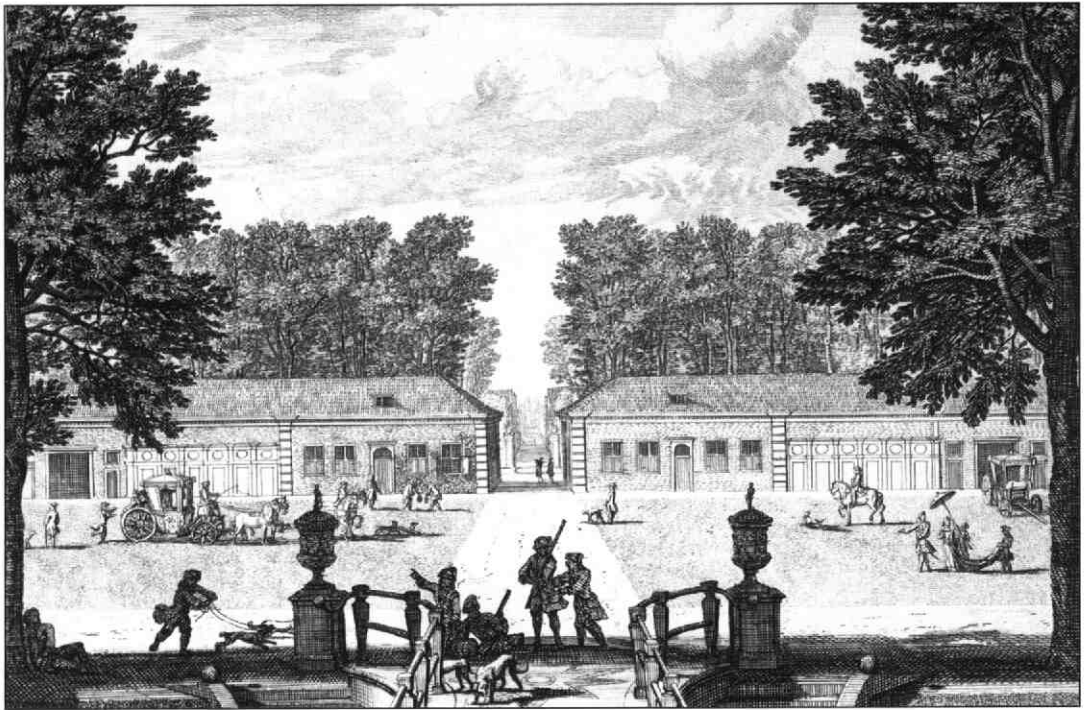
Gins zit in 't hok de onnoosle duif

In het verslag van Bolhuis lezen we waar dit hok zich bevindt: *'aen beide kanten, waeren schathuisen, alwaer aan het eynde van de eene een kamer waer met schoone duiven en in de andere 6 tortelduiven, wachtels, vinken enz'.*

Met de schathuisen worden de beide koetshuizen annex koetsiers- en tuinmanswoning op het voorplein bedoeld.

7. Gedeelte van de plattegrond van de tuin door Daniel Stoopendaal. Gravure uit circa 1700. De nummers op de plattegrond verwijzen naar de afbeeldingen, hierna als 5.6 - 5.14 weergegeven die er van dat gedeelte van de tuin zijn

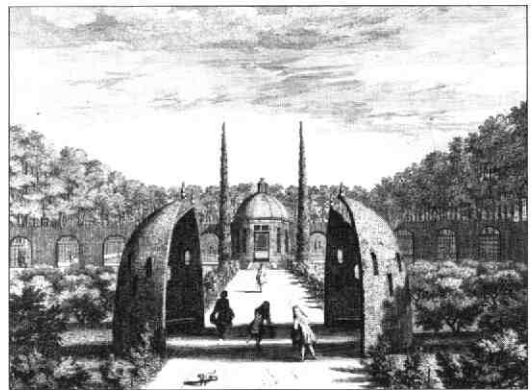

5.6 't Gezigt van de Plaats, voor 't Huys na de Stallen te zien

Reeds vervolgt zijn gedicht met een stukje over het kasteel dat hij echter niet van binnen bekeek. Na melding gemaakt te hebben van de grote eikenbomen rondom het huis liep hij naar de boomgaard en moestuin ten zuiden van het kasteel (afb. 5.7).

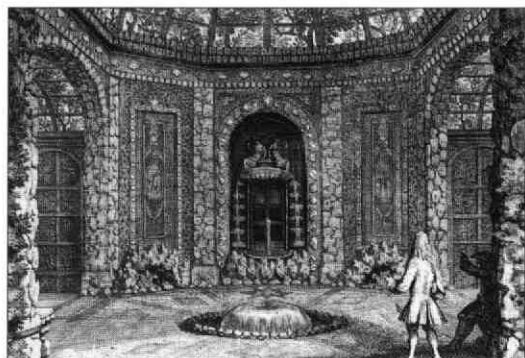
*Een vruchtbrn Boomgaard net beplant,
En Moestuin, nood my in te stappen (.....)
Hier staat een Lustprieel, van een
Gescheurd heel aardig in vier deelen,
Waar om de Taksis telgen heen
Met altijd duurend groente speelen.
Een juist rond Speelhuis beurd zijn kruin
Omhoog, gebouwd, heel schoon te aanschouwen,
In 't middelpunt van deezen Tuin,
Naar konst geschilderd en gehouwen.*

In dit voorgaande stukje maakt Reets melding van de zogenaamde monnikskappen in de boomgaard en van het ronde speelhuis in de moestuin zoals we die beide kennen van de aquarel van De Moucheron. Reets liep verder en kwam aan het eind van de moestuin bij de grot (afb. 5.8):

5.7 't Gezigt van de Boogaard aan de regter zijde na de Grotte te zien

*Dat Heer Veldhuizens lust tot bouwen
Heeft voorgenomen hier een rots,
Gants hol, gemaakt van zegewassen,
Gegroeid in 't midden van 't geklots
Van Thetis zilte pekelplassen
Te stellen, daar een heldre val
Van altijd nederdaalend water
Gestadiglijk afdruplen zal,
En geeven aangenaam geklater.*

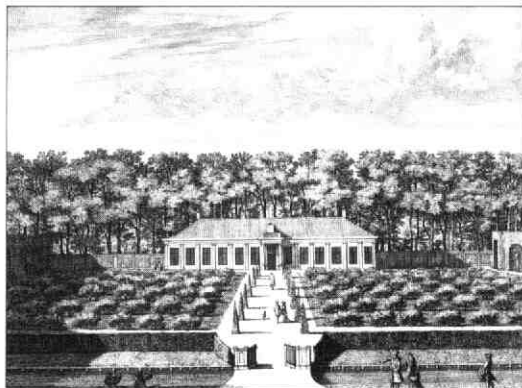
5.8 De Grotte van vooren te zien

Deze grot was versierd met schelpen en koraal en had in het midden een waterbol, in de achterwand was een fontein en watertrap en het dak bestond uit latwerk dat begroeid was met klimplanten. Aan weerskanten van de grot waren gangen van begroeid latwerk die tot de zijkant van de moestuin doorliepen. Opvallend is dat Rotgans in zijn gedicht geen melding maakt van de grot. De bouw van deze grot heeft dan ook waarschijnlijk pas aan het eind van de negentiger jaren van de zeventiende eeuw plaatsgevonden nadat Rotgans zijn gedicht schreef. Op de plattegrond van de tuin staat achter de halfronde muur die het centrale deel van de tuin afsluit een klein gebouwtje ingetekend waarvan de functie onduidelijk is. Nadat Reets de moestuin verlaat, komt hij bij het onderkomen van een troep jachthonden. Het ingetekend gebouwtje zou deze kennel kunnen zijn. Op een van de aquarellen van De Moucheron staat ongeveer op deze plaats een molen getekend die waarschijnlijk diende voor de watervoorziening van de fontein en andere waterwerken. In de gedichten wordt nergens een molen vermeld.

*Welk een gehuil klinkt in mijn ooren?
Is hier Narcissus op de jacht?
Blaast hier Adonis op zijn hooren?
O. Neen, hier leeft een groote troep
Van schoone en overvlugge honden,
Die in de jaagtijd haar beroep
Voldoen, op 't wildwerk los gezonden*

Reets slaat nu in zijn wandeling het centrale deel van de tuin over om later daarmee zijn gedicht af te sluiten. Hij gaat verder naar de orangerie aan de noordzijde van het kasteel (afb 5.9).

*Nu treet ik na de Oranjestoof,
Die 's winters praalt met duizend boomen (....)
Hier staat dit schoon geboomte bevrijd
Voor vorst en felle noordewinden, (.....)
Tot dat het warme zonlicht weer
Ons zend haar gulde lentestraalen,
Dan zet menze in de lucht ter neer*

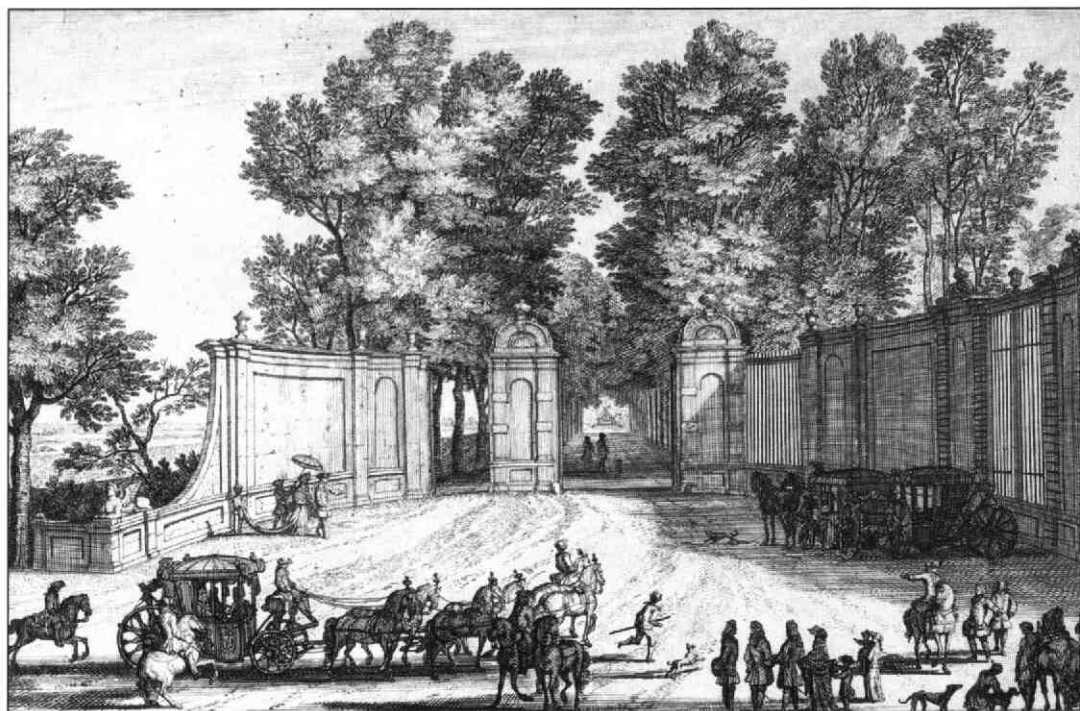

5.9 't Gezigt van de Orangerie

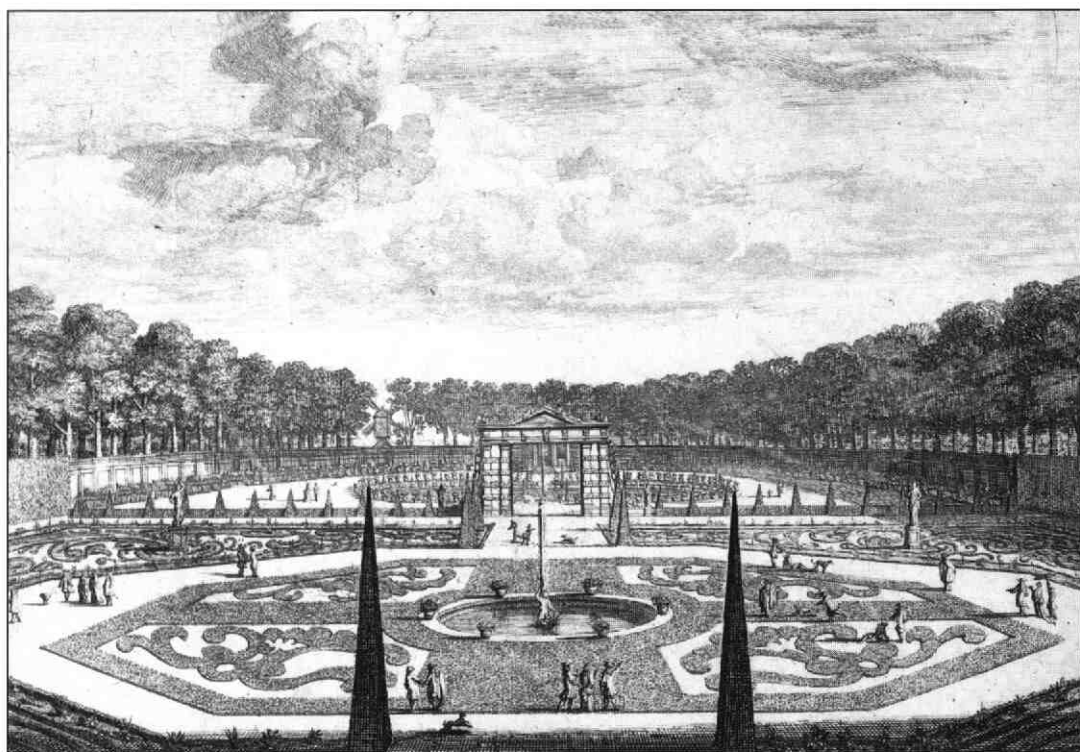
In het gedeelte van de tuin rondom de orangerie staan dwergfruitboompjes en langs de muur perzikstruiken, abrikozen en druiven. Ook Bolhuis vermeldt de fruitbomen bij de orangerie: *'an de rechter kant waer een appelhoff van Naenties, in dat hoff waer het oranjenhuis'*. Reets liep nu naar de hoofdingang van het complex aan de Heemsteedseweg (afb 5.10): *Maar de ingang lokt my hier van daan,
Een poort heel kostrijk vol siraaden
Vertoond zich als een halve maan,
Met beelden konstiglijk beladen.
Op deezen ingang hier zo schoon
Gesteld, op 't eind van Heemstees Laanen (....)
Een beeld van Sfinks vertoond zich hier
Aan elke zy, heel schoon te aanschouwen:
Dit raadselgeevend monsterdier
Verbergd een leeuwenlijf en klouwen*

Het beeld dat Reets hier schetst van de ingang komt geheel overeen met de aquarel van De Moucheron. Tenslotte loopt Reets naar het centrale tuingedeelte achter het kasteel (afb. 5.11).

*Ik tre den schoonen Lusthof in,
Verdeelt heel konstig in vier perken,
Elk met een lieflijk bloemtapijt
Bedeckt, daar allerhande bloemen*

5.10 De ingang van de heerlijkheid van Heemstede

5.11 De Blom-tuin met de Parterres na de Orangerie te zien

*Te voorschijn komen op haar tijd,
 Waar op gy mooft, o Heemste! Roemen
 Elk perk is vierkant afgepaald,
 Met Taksis rontsom heen omgeeven,
 De Taksis en Jenevernaald (.....)
 In ider Bloemperk staat een beeld
 Uit hard arduinsteen uitgeklonken,*

Deze beelden stonden volgens de aquarel van De Moucheron aan de zijkant van de bloementuin. Reets vermeldt verder dat het vier beelden van Griekse goden waren. In het midden van de vier parterres stonden beelden van de vier prinsen van Oranje: Willem de Zwijger, prins Maurits, prins Frederik Hendrik en prins Willem II.

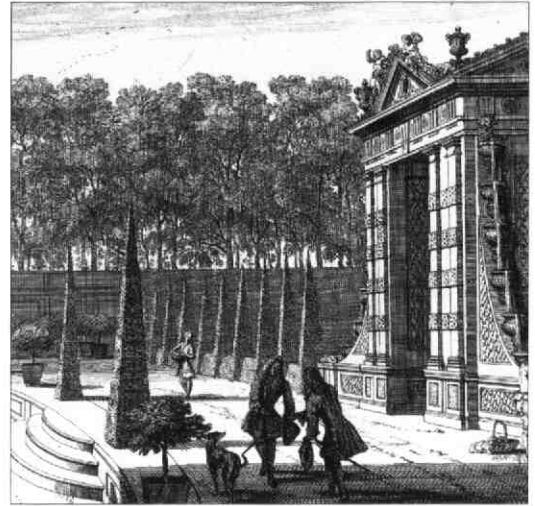
*Hier word my beter stof gegeven
 Tot zingen, en een schoonder licht
 Schijnt voor mijne oogen nu te zweeven:
 Oranjens Princen vind ik hier
 In wit albast, naar Haare waarde;
 O ja! Zy zijn het alle vier.
 Al rot het lichaam onder de aarde,
 Doch leefd Haar liefde in ons gemoed,
 En haar gedachtenis in marmar.*

8. Detail van de vogelvluchtprint waarop duidelijk te zien is dat enkele personen onder de waterpoort worden natgespoten

In het midden van de parterre-tuin lag een kleine vijver met fontein die Reets als volgt beschrijft:

*Een Springbron sierlijk in het oog
 Staat hier in 't midden schoon te praalen,
 Waar uit men 't water na om hoog
 Als vloejend kristallijn ziet straaLEN.*

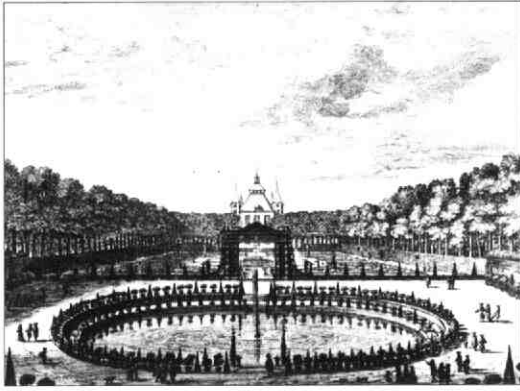

5.12 De Poort met het Fontijn werck, en de tuyn met Parterres

Reets loopt nu via de waterpoort naar de ovale vijver en de boogvormige afsluiting van het centrale tuingedeelte. Dit gedeelte van de tuin werd waarschijnlijk in opdracht van Van Velt-huysen toegevoegd aan de bestaande tuin. Volgens de aquarellen en de gedichten speelde water in dit deel van de tuin een grote rol (5.12).

*Hier staat een net gebouwde Poort,
 Gesmukt met allerley siraaden.
 Maar waar van komt deez regen voort?
 Barst hier het water uit de paden?
 O ja, terwijl ik op deez weg
 Dit werkstuk aanzie met mijn oogen,
 Ontspringt hiet uit de Taksis heg
 Het nat, gelijk kristalle boogen
 Hier komt een zilvre waterval
 Van 's Hofspoorts opperste afgestooven.*

In de buurt van de waterpoort waren kleine waterspuwers die onverwachts de bezoekers natspotten. Op de aquarellen van De Moucheron is hiervan niets te zien maar op de vogel-

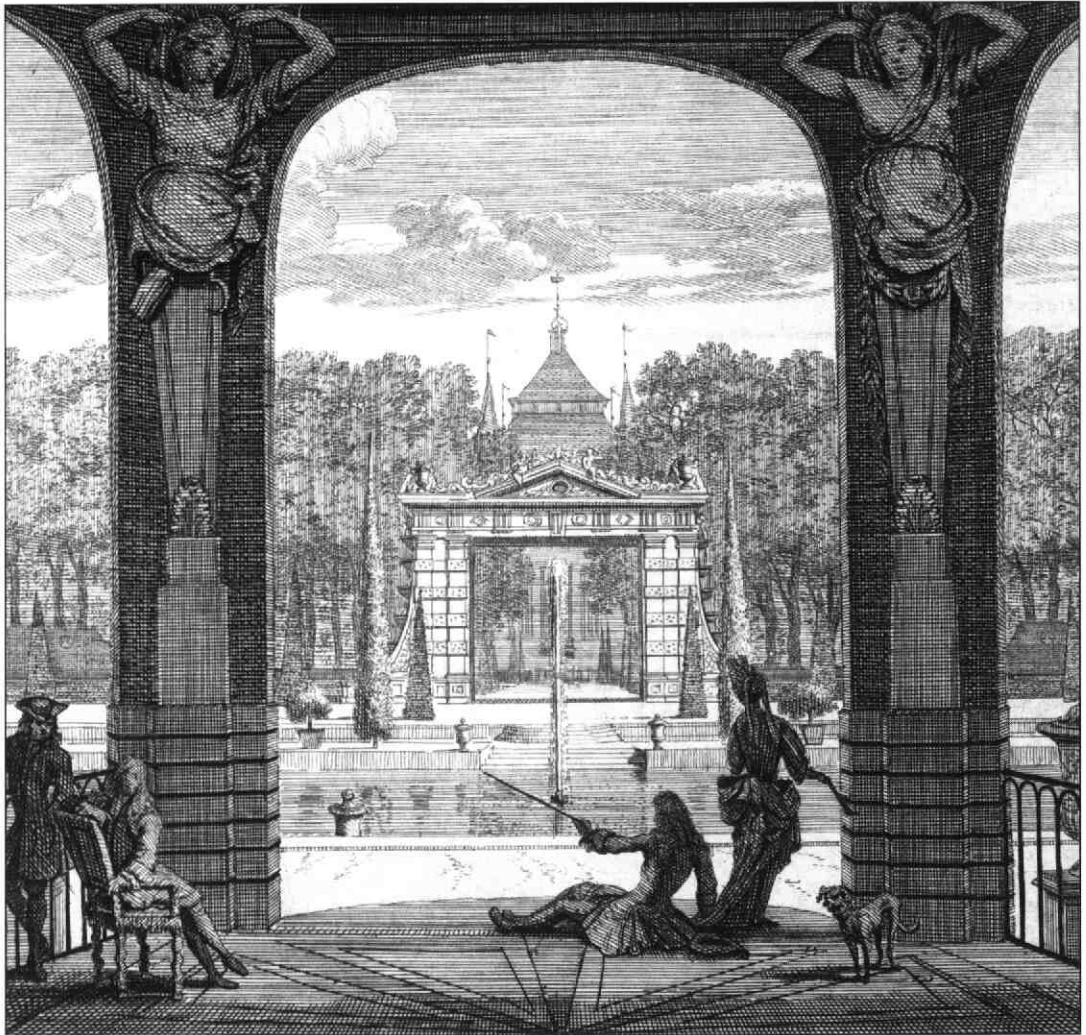

5.13 De groote Kom met de Orangerie na 't Huys te zien van agteren

vluchttekening zien we dat enkele mensen bij de waterpoort door kleine waterstraatjes nat worden gespoten (afb.8). De poort zelf had aan beide zijkten watertrappen.

Reets kijkt nu uit over de ovale vijver waar omheen in potten oranjeboompjes en andere exotische planten staan. Ook deze vijver had een fontein en aan weerskanten stond een waterspuwende gevleugelde draak (5.13)

*Een vyver hier mijn oog bekoord,
Waar in de Vaartsenrijn Godessen,
Verliefd op deez vermaaklijk oord,
Uitstorten haar kristalle flessen. (.....)
'k Zie hier twe ysselijke Draaken*

5.14 Het Cabinet bij de groote Com met d' Orangery

Ter zijden deeze Vyver staan;

Men zietze waterstreamen braaken,

Hoewel dit schriklijk monsterdier

Gewoon is vlammen af te geeven

In het midden van de boogvormige muur die de tuin aan de westzijde afsloot stond een paviljoen dat rijkelijk versierd was. Helaas heeft De Moucheron geen aquarel gemaakt van het interieur van dit gebouwtje (5.14).

Nu eens dit deftig Speelhuis in

Gegaan, de trappen opgetreeden:

Maar, waar van maak ik best begin?

Hier scheemren door de kostlijkheden

Mijn oogen. 'k Zie het loopend jaar

Verdeeld in zijn vier jaargetyen;

En elk seizoen strekt een pilaar

En schraagd dit werkstuk aan vier zijen.

Hier ziet men doeken net bemaald

Met veld, boskadien, en stroomen: (.....)

(.....)'k Zie mijn zelve

In Spiegels, aardig elk naar rang

Geplaatst aan de opperste gewelven

Van 't heerlijk Tuinhuis.

Ook Rotgans noemt de schilderstukken in zijn gedicht en geeft een wat duidelijker beschrijving. Hieruit blijkt dat deze doeken onder andere ook delen van de tuin weergaven.

Hier staat het voorwerp van myn dicht in schildery.

'k Zie Mars in 't lentekleedt met Venus aan zyn zy.

Een bloemkrans vatten die den lusthof houd besloten.

Apollo en de maagdt, uit Jovis brein gesproten,

Ontleenen tarwe en graan van Ceres korenveldt.

Hier wordt het landhuis door 't penseel ten toon gestelt.

Diaan en Bacchus met festons van druivetrossen

Vertoonen in 't verschiet den laan en starreboschen.

Een oude gryzaart, naar Saturnus afgemaalt,

Wyst hoe 't Oranjehuis by winter heerlykst praat.

Met dit citaat uit het gedicht van Rotgans zijn we aan het eind gekomen van de wandeling door de tuin.

Geliefd uitje

In de eerste decennia van de achttiende eeuw is een bezoek aan de tuin van Heemstede een geliefd uitje voor Utrechters en bezoekers aan Utrecht. Van enkele Engelse studenten die in Utrecht studeerden zijn verslagen bekend van hun bezoek aan de tuin⁵. Deze verslagen geven echter niet meer dan een globale beschrijving van de tuin. Sir Justinian Isham, die in Utrecht

studeerde in 1704-1705, schreef over de tuin het volgende: *'The gardens are not large but very pleasant with several waterworks some of which wet people. But what I think exceeds the gardens is the wilderness over against them which affords great variety of walks and trees'*. John Leake bezocht Heemstede in het voorjaar van 1712: *'We went also to see the house of Baron Van Hamsted, which is antique and situated in a mote. Its apartments are rather convenient then magnificent, and the chief thing it has to boast of are its gardens, in which are a fine orangerie, water works and visto's of a prodigious length'*.

Sir John Percival bezocht de tuin in 1718, twee jaar na de dood van Diderick van Velthuysen. De tuin blijkt dan nog grotendeels intact; wel vermeldt hij dat een gedeelte van de lanen of andere beplanting is omgehakt. *'Behind the back front is a large parterre, & in the midst of that a fountain. Farther up is a round pond with another fountain in the center therof, which plays high considering the flatness of the country. This pond is ornamented with orange trees, statues, & urns. At the extremity there is a summer house very neatly finish'd, which terminates the whole. Several ingenious devices of waterworks embellish this parterre, but the chief ornaments of this seat were the plantations of long walks about it, at this time cut down'*.

In 1720 werd Heemstede verkocht aan Anthonij Torck. In de 'Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden' wordt vermeld dat hij de tuin grotendeels ontmantelde. *'Doch, toen deze plaats, na den dood van genoemden Heer (Diderick van Velthuysen), in het jaar 1720, verkocht wierd, zyn de meeste sieraden weggenomen; de Diergaarden en Plantaadjen meest omgehakt; en de Beelden, en het lood der Fonteynen verkocht'*.

In 1723 werd Essaye Gillot eigenaar van Heemstede. Gillot liet het park weer opknappen en voerde enkele kleine wijzigingen door. Zo werden vermoedelijk in opdracht van hem de twee middelste vijvers van de vier gelegen achter in de tuin samengevoegd tot één enkele vijver. Na de dood van Gillot zijn de tuinen geleidelijk aan opnieuw in verval geraakt. Tekenend voor de desinteresse van latere eigenaars is het gerucht dat Jhr. mr. I.L.C. van de

Berch, in 1837 door koop eigenaar geworden, een aantal grote tuinbeelden heeft laten begraven, verveeld als hij was door hun aanwezigheid.

Conclusie

De aquarellen, de vogelvluchttekening en de plattegrond van De Moucheron geven een ideaalbeeld van de tuin waarbij bomen en andere beplanting in volle wasdom worden afgebeeld, terwijl zeker een deel van de tuin op dat moment pas enkele jaren oud was. Ook het gerend verloop van de tuin aan de kant van de Heemsteedseweg wordt in de afbeeldingen weggewerkt en mogelijk is dat ook het geval met enkele andere onregelmatigheden in de plattegrond. Aan de hand van het gedicht van Reets en in mindere mate het gedicht van Rotgans en de beschrijvingen die bezoekers van de tuin hebben gemaakt, kan echter geconcludeerd worden dat de afbeeldingen een vrij gedetailleerde weergave zijn van de werkelijke aanleg. Het verschil tussen de afbeeldingen en de gedichten, met name betreffende de ronde vijver aan de oostzijde van de tuin, maakt het aannemelijk dat De Moucheron voor dit gedeelte van de tuin de ontwerper is geweest. Mogelijk heeft hij ook in de bestaande tuin elementen toegevoegd, zoals de schelpengrot in de oude moestuin die pas aan het eind van de zeventiende eeuw werd gebouwd. Als het zover komt dat een deel of zelfs de gehele tuin gereconstrueerd wordt, zal door middel van archeologisch onderzoek de indeling van de tuin verder kunnen worden uitgewerkt.

O.J. Wittewaall is part-time werkzaam bij de gemeente Houten als beheerder van de Topografische- en Archeologische verzameling. Hij doet onderzoek naar de geschiedenis van de gemeente Houten.

Dit artikel is eerder gepubliceerd in een in december 1999 verschenen bundel met de titel 'Het vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd', uitgegeven door de Faculteit der Letteren van de Rijks Universiteit Leiden.

Literatuur

- E. de Jong, *The Anglo-Dutch Garden in the Age of William and Mary / De Gouden Eeuw*

van de Hollandse Tuinkunst. Speciaal nummer van 'Journal of Garden History', jrg. VIII, nr. 2 en 3 (1988), 193-198.

- A.J.A.M. Lisman, *Heemstede, gelegen in de provincie van Utrecht*. Alphen aan den Rijn 1973.
- Ad. Reets, *Het Stichtse Landsiraad Heemstede*. Utrecht 1699. Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam (nr. D 8453 9625).
- Lucas Rotgans, *Stichts Landtgezang op Heemstede*. Uitgegeven door Francois Halma in: *Poëzy van verscheide Mengelstoffen*, Leeuwarden 1715.
- J.A.M. Smits en O.J. Wittewaall, *Houten, Ontstaan en groei*. Zeist 1988.
- J.A.M. Smits en O.J. Wittewaall, *Houten, Historische bebouwing*. Zeist 1991.
- C.D. van Strien, *British travellers in Holland during the Stuart period*. Leiden-New York-Köln 1993.
- C.D. van Strien, *Britse studenten in Utrecht omstreeks 1660-1710*. *Jaarboek Oud-Utrecht* 1997, 206-230.
- *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Twaalfde deel, vervolgende de Beschrijving van de Provincie van Utrecht*. Amsterdam 1772.
- L.B. Wevers, *Heemstede, Architectonisch onderzoek van een zeventiende eeuwse buitenplaats in de provincie Utrecht*. Delft 1991.
- H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse Buitenplaats, aspecten van Ontwikkeling en herstel, 157-175*. Alphen aan den Rijn, 1982.
- H.W.M. van der Wijck, 'Heemstede bij Houten', in: *Bulletin K.N.O.B. jrg. 72, nr. 1, 13-22*.

Noten

- 1 Het stichtingsbestuur bestaat verder uit: Nies van Grondelle, Bert van der Houwen, Ger Kroes, Marian Schilt, Peter de Wit en Otto Wittewaall.
- 2 Wevers, 43, 44.
- 3 Journaal van de reizen van Michiel van Bolhuis en zijn zoon Abel Eppo. Archief van Bolhuis, Rijksarchief Groningen. Het gedeelte over Heemstede is gepubliceerd in het *Maandblad Oud Utrecht*, jrg. 30 (1957), 25-27.
- 4 Naentiesbomen zijn dwergappelboompjes.
- 5 Met dank aan de heer C.D. van Strien voor het beschikbaar stellen van deze gegevens.
- 6 Northampton, Northamptonshire Record Office, Isham (Lampton) 5274.
- 7 Oxford, Bodleian Library, MS. Rawlinson D. 428.
- 8 London, British Library, MS Add. 47059, ff. 19r-158v.
- 9 *Tegenwoordige Staat*, 387.

De lotgevallen van het archief van het Sint-Ewouds- en Elisabethsgasthuis in Wijk bij Duurstede

Ria van der Eerden-Vonk

In 2000 is het niet alleen 700 jaar geleden dat Wijk bij Duurstede stadsrechten kreeg, maar ook precies 600 jaar geleden dat het Wijkse Sint-Ewouds- en Elisabethsgasthuis werd opgericht. Daarmee behoorde het tot de eerste golf van gasthuizen voor zieken, armen en vreemdelingen. Slechts zelden zijn van dergelijke instellingen zo vele en zo vroege archiefstukken bewaard gebleven. Naast het toeval speelde daarbij de grillige betrokkenheid van de gasthuisbestuurders een grote rol.

Tien jaar geleden werd het oudste gedeelte van het archief van het Sint-Ewouds- en Elisabethsgasthuis uit de jaren 1400 - 1930 door de Willem van Abcoude Stichting aan het gemeentearchief Wijk bij Duurstede in bruikleen gegeven. In 1995 volgde het gasthuisarchief over de periode 1878-1977, ditmaal overgedragen door de Stichting Zorgcentra Krommerijnstreek¹. Door deze overdracht werd het archief toegankelijk voor historisch onderzoek en kwam een eind aan bijna zes eeuwen waarin het gasthuis zelf haar archief bewaarde. Hoe zij dat deed, wie daarvoor zorgde en welke moeilijkheden zij daarbij ondervond, wordt beschreven in dit artikel.

Van archiefkist naar brandkast

De stichtingsakte van 14 februari 1400 bevat gedetailleerde bepalingen over de organisatie en taken van deze door heer Willem van Abcoude en Duurstede (ca. 1345-1407) opgerichte liefdadigheidsinstelling, die aanvankelijk alleen aan de heilige Ewoud was opgedragen. Daarbij is ook een passage over het archief: 'Item soe sal daer wesen een rentboec in welken men scriven sal al ernissen ende goede die den gasthuse toehoren ende oec namaels toecomen sellen. Welc rentboec ende ander brieve van erve of van goede dat den gasthuus behoort men sluten sal tsamen in eenre kisten met drien versceyden sloten. Dat een van den sloten sal wesen in bewaernissen des gheens

die die renten van den rentmeyster des gasthuus ontfaet. Dat ander slot sal wesen in bewaernissen der gasthuusmeysters. Dat derde slot sellen bewaren die twee scepen'².

Het gasthuisarchief moest dus bewaard worden in een kist of kast (het Middelnederlandse woord kist kan beide betekenissen hebben³) met drie verschillende sloten. De eerste sleutelbewaarder was de priester of een ander 'rechtschapen persoon' aan wie de rentmeester zijn ontvangen renten afdroeg⁴. De tweede sleutel werd bewaard door de gasthuismeesters en de derde door de twee schepenen. De voor het leven benoemde twee gasthuismeesters vormden samen met de hun terzijde staande beide schepenen, die steeds voor twee jaar werden benoemd, het oorspronkelijke bestuur van het gasthuis.

Vermoedelijk bestaat dezelfde archiefkist met drie verschillende sloten in 1582 nog steeds. In dat jaar wordt de slotenmaker Pons Gerritszoon namelijk betaald voor het vermaken van 'het middelste slot vande kist van tgasthuijs (...) daer de brieven in leggen van tgasthuijs', met de bijbehorende sleutel⁵. De aanduiding 'middelste slot' wijst in elk geval naar een bewaarplaats met drie sloten.

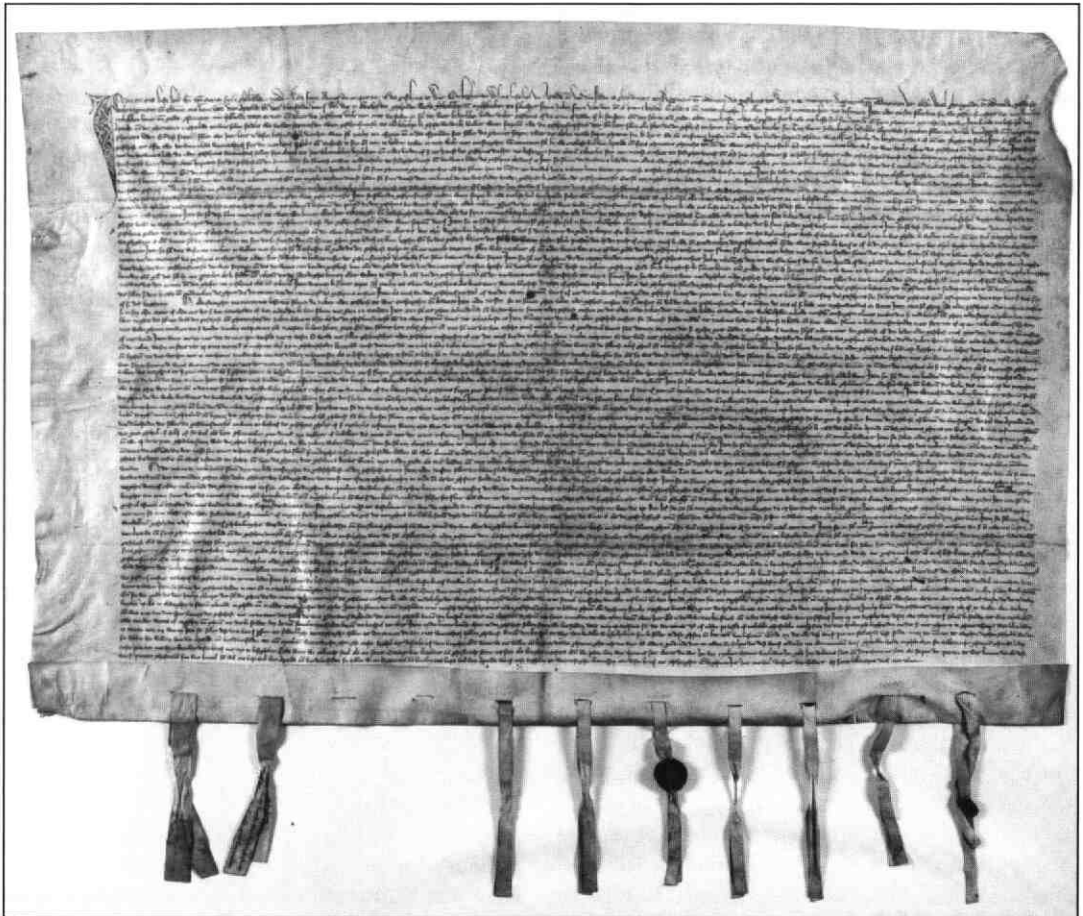
Op den duur had men aan één kist of kast kennelijk niet meer genoeg. De eerste aanwijzing daarvoor dateert uit 1681. In dat jaar krijgen twee van de gasthuismeesters (er waren er inmiddels meer dan twee tegelijk in functie) opdracht om 'te doen maecken eene sleutel vande eene kas ende daerinne te leggen de gasthuus resolutie boeken, ordonnantie en pachtboecken ende deselve sleutel te laten onder de secretaris vanden gasthuise'⁶. De woorden 'vande eene kas' impliceren dat er op dat moment al twee kasten in gebruik waren. De 'andere kast' bevatte denkkelijk de eigendomsbewijzen en andere akten. Waarschijnlijk veranderde er vervolgens lange jaren niets: in de notulen van de bestuursvergaderingen lezen we

dat in 1830 nog steeds van 'twee kastjes' sprake is⁷. Deze kastjes en eerder ook de ene kast stonden vermoedelijk in de bestuurskamer, die vanaf de 17de eeuw in de notulen en rekeningen voorkomt als 'raedt camer', 'heren camer' en vooral 'regentenkamer'⁸. Deze kamer bevond zich direct links van de ingang aan de Oeverstraat op de begane grond aan de voorzijde van het gebouw⁹.

De verdwenen stichtingsakte

In 1844 doet de moderne tijd zijn intrede: er wordt een ijzeren brandkast gekocht waarin zowel het archief als de effecten en het geld van het gasthuis worden opgeborgen¹⁰. Met de effecten en het geld zal men wel zorgvuldig zijn omgegaan, maar het archief was inmiddels min of meer in het ongereede geraakt. Dat blijkt enige jaren later. Wanneer het Wijkse stadsbe-

stuur in 1851 en 1855 vraagt om de stichtingsakte te mogen inzien, weigert het gasthuisbestuur: er worden nimmer charters, brieven en andere stukken uit het archief van het gasthuis aan anderen ter inzage gegeven¹¹. Bij hoge uitzondering hadden de regenten eind 1827 aan stadssecretaris en notaris Leendert van Schaik de sleutels van de archiefkast gegeven om 'visie en des noods kopien te mogen nemen' van de stukken, welke toestemming tot het hebben van sleutels voor het doen van archiefonderzoek op 3 juli 1830 weer werd ingetrokken¹². Behalve de principiële stellingname van het Wijkse gasthuisbestuur tegenover het stadsbestuur (nota bene zijn toezichthouder) en anderen ten aanzien van het archief, was er ook een meer praktisch probleem. Toen het stadsbestuur in 1851, in verband met de benoeming van een nieuwe regent, voor de eerste keer

De originele stichtingsakte van het gasthuis uit 1400 (perkament, 44 x 81 cm, zegels deels verdwenen en beschadigd)

vroeg om de stichtingsoorkonde te mogen zien, lieten de regenten weten dat zij 'onbekend met het bestaan van dezelve en den tijd wanneer dezelve in 't ongereede zijnde geraakt' waren¹³. Nadat de burgemeester daarop geantwoord had dat hij dat toch niet kon geloven, waren de regenten oprecht verontwaardigd over de twijfel aan hun goede trouw¹⁴. Dat ze het belangrijkste stuk uit hun archief inderdaad kwijt waren, blijkt vier jaar later. In verband met de Wet op het Armbestuur van 28 juni 1854 werd begin 1855 een commissie uit de regenten benoemd om een onderzoek in te stellen naar de aard van het gasthuis, teneinde na te gaan in hoeverre het onder de bepalingen van deze wet viel. De commissie meldde dat zij bij haar onderzoek in het archief naar de geschiedenis van het gasthuis de stichtingsakte niet had kunnen vinden:

'Die fundatiebrief schijnt in onrustige dagen na 1795 verloren te zijn geraakt; de laatste spoor der aanwezigheid van dien brief heeft zij gevonden in de notulen van van den 7 julij 1797 waarin het besluit vermeld staat om voor twee ducaten denzelve te laten translateren en op den 4 september 1797 de benoeming van eene commissie om den pastoor Luchtenburg te bedanken voor de moeite daaraan besteed. En geeft wijders te kennen dat ook verschillende bescheiden welke zeker moeten aanwezig zijn geweest niet meer te vinden zijn, dat, om redenen nu onbekend, uit een notulenboek verscheidene bladen zijn gescheurd, en dat zij zich te vrede heeft moeten stellen met het weinige dat nu nog voorhanden is'¹⁵.

Behalve door het ontbreken van stukken, werden de leden van de commissie bij hun onderzoek ook ernstig gehandicapt door hun onvermogen om het oude schrift te lezen: zo waren de ordonnantie van 1664 en zelfs die van 1750 voor hen vooralsnog onleesbaar¹⁶.

Wanneer in 1855 Gedeputeerde Staten aan het Wijkse college van B & W vragen om inzage in de stichtingsakte van het gasthuis richt het college zich - al dan niet onnozelheid voorwendend - opnieuw tot de regenten 'aangezien dit stuk in het gemeentearchief niet te vinden is (...) toch zeker bij u voorhanden zal zijn'¹⁷. Dit maal betreft het gasthuisbestuur haar principiële stellingname en verhult dat het stuk zoek is. Wél stelt zij intern orde op zaken.

Er wordt een vaste commissie voor de archieven ingesteld, waarvan de drie leden jaarlijks uit de regenten worden gekozen. Bovendien wordt in 1856 in de instructie voor de nieuwe secretaris opgenomen dat deze alle stukken die tot het archief behoren en onder hem berusten onmiddellijk nadat hij ze niet meer nodig heeft aan de archiefcommissie moet afgeven¹⁸. Tenslotte leeft men vanaf 1855 een artikel na dat al in de gasthuisordonnantie van 1809 stond, maar dat tot dan nimmer in de praktijk was gebracht. Hierin was bepaald dat de regenten jaarlijks op Martini-avond (11 november) de inventaris van de roerende en onroerende goederen van het gasthuis zouden nazien¹⁹.

In 1868 wordt voor het eerst overwogen om het archief door een ter zake deskundige te laten inventariseren. Men neemt daartoe contact op met de Utrechtse archivaris G.W. Beeger, maar vooralsnog komt het er niet van²⁰. Overigens beschikten de gasthuisbestuurders in 1869 wel over een 'nieuwe archiefinventaris'. Nadat op de daarvoor bestemde Martini-avond geen regenten aanwezig waren geweest, worden op een buitengewone regentenvergadering van 18 februari 1869 "... alle titels en papieren nagezien en ingevolge den nieuwen inventaris op nieuw genummerd, en alles accoord bevonden, met uitzondering van nummer 26, zijnde een afschrift eener acte van koop den 28 april 1852 voor den notaris Van Mariënhoff opgemaakt, welk stuk niet aanwezig is bevonden..."²¹. Wat dit voor inventaris is geweest, is onbekend. Vanaf 1621 zijn wel verschillende inventarissen van de roerende en onroerende goederen van het gasthuis bewaard gebleven, maar daarbij zijn geen lijsten van archiefstukken. Vermoedelijk moeten we ons er niet al te veel van voorstellen. Wanneer in 1876 de commissie voor de bewaring van het archief bij elkaar komt, binden de leden zelf de verschillende pakketjes rekeningen vanaf 1573 bij elkaar en rangschikken deze samen met vijftien notulenboeken, vijf andere registers en enige pakketten losse papieren in de daarvoor bestemde kast²².

In de jaren 1870-1872 wordt bij een ingrijpende verbouwing van het gasthuis door architect S.A. van Lunteren in de regentenkamer een zogenaamde brandkamer van 'vuurvaste stenen' en met een ijzeren deur gebouwd met

daarin een kast voor het archief. Deze kluis zou een eeuw lang als archiefruimte dienst doen. De in 1844 aangeschafte ijzeren brandkast was daarmee overbodig geworden en werd in 1875 verkocht²³.

Als in 1876 het reglement van orde voor de regenten uit 1855 wordt herzien, wordt hierin een nieuw artikel opgenomen: 'Het archief wordt bewaard in een of meer kasten, voorzien van drie verschillend werkende sloten. Ieder lid der commissie (namelijk de commissie voor de bewaring van het archief, de financiën en het opnemen van proveniërs en andere personen) bewaart daarvan een sleutel en geeft die bij aftreding over aan hem die in zijn plaats benoemd is'²⁴. In januari 1877 krijgt de nieuwe voorzitter van het bestuur van zijn voorganger een duplicaat-sleutel van de brandkamer, die hij bij de vice-voorzitter deponert, en vier sleutels van de verschillend werkende sloten van de inmiddels twee archiefkasten in de kluis, die in bewaring worden gegeven aan de twee leden van de archiefcommissie²⁵. Een van deze twee kasten was in elk geval nieuw gemaakt, zo blijkt uit een besluit daartoe van de regenten van 2 november 1872²⁶.

In diezelfde vergadering van januari 1877 komt regent W.M.J.C. Lapidoth²⁷ met een wel

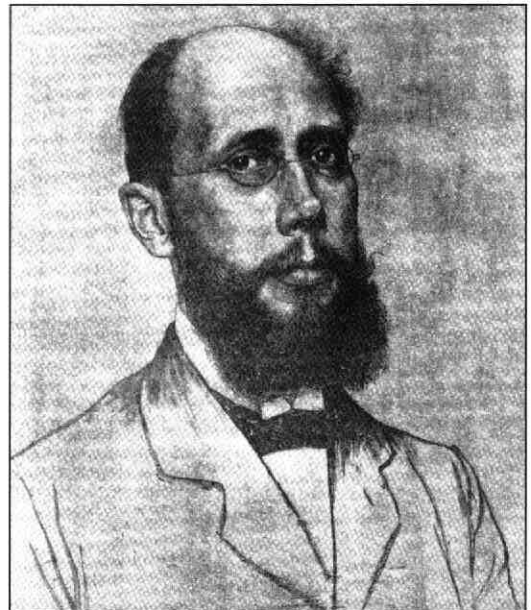
zeer verrassend geschenk aanzetten: de verdwenen stichtingsoorkonde uit 1400! Lapidoth vertelde zijn medebestuurders dat hij 'inder-tijd' door aankoop eigenaar was geworden van dit document en dat hij het aan het gasthuis cadeau wilde geven. Terwijl de arts-bestuurder de vergadering verliet om het te gaan halen, spraken zijn medebestuurders af dat zij hem restitutie zouden aanbieden van het geld dat hij voor het perkamenten stuk had betaald. Lapidoth vond dat echter niet nodig. Helaas weten we daardoor niet hoeveel de stichtingsakte hem gekost heeft, wanneer de transactie plaatsvond en wie de verkoper was. Het is zelfs niet ondenkbaar, dat Lapidoth het verdwenen stuk helemaal niet heeft opgekocht, maar dat het hem op de een of andere wijze in handen gespeeld is door de eigenlijke ontvreemder²⁸.

Inventarisatie van het archief

Naar aanleiding van een verzoek om inlichtingen van het Ewouds gasthuis in IJsselstein, waarvoor men het gasthuisarchief moest raadplegen, bespraken de regenten in augustus 1878 opnieuw de wenselijkheid om het archief te laten inventariseren, zodat het zoeken gemakkelijker zou zijn²⁹. Men ging op zoek naar

Gasthuisbestuurder W.M.J.C. Lapidoth (1818-1901)

De Utrechtse archivaris S. Muller Fz., getekend door J. Veth in 1895 (foto Het Utrechts Archief)

een geschikt persoon, die eventueel zelfs per advertentie zou worden opgeroepen. Regent Croockewit en de commissie voor het archief zouden van te voren nagaan hoeveel stukken onleesbaar waren³⁰. Op 12 oktober 1878 verklaarde de gemeente- (en latere Rijks)archivaris van Utrecht, S. Muller Fz., zich desgevraagd bereid om mee te werken 'tot het loffelijke doel' dat de Wijkse regenten zich gesteld hadden. Wanneer het archief van beperkte omvang was, zou hij het misschien zelf inventariseren. Anders kende hij wel iemand die het zou kunnen doen. Het ging daarbij om de eerder genoemde Beeger, die ook het archief van de Utrechtse gasthuizen had 'geregeld'. Muller stelde voor om het gasthuisarchief, wanneer het tenminste niet al te omvangrijk was, in een doos of kistje naar het Utrechtse gemeentearchief in het stadhuis of naar zijn woonhuis in de Stationsstraat te verzenden. Was het daarvoor te groot, dan wilde hij in het voorjaar, als de dagen langer waren en het weer beter, wel naar Wijk komen om de stukken te bekijken en met de regenten te overleggen³¹. Al op 19 oktober schreef Muller dat Beeger helaas niet bereid was om het werk te doen, zelfs niet tegen betaling. Hoewel hij zijn aanbod herhaalde om naar Wijk te komen, liet het gasthuisbestuur na enige aarzeling haar bezwaren tegen het versturen van het archief varen. De archiefcommissie zou de 'onleesbare oorkonden en documenten' nummeren en aan Muller toezenden³². In zijn brief aan het gasthuisbestuur van 23 november 1878 vroeg de Utrechtse archivaris de kist met alle onleesbare boeken, stukken en dergelijke aan het gemeentearchief te willen adresseren. Bovendien wilde hij weten welke archiefstukken achterbleven, zodat hij een overzicht had van het gehele archief. 'Is het weinig, dan zal ikzelf gaarne in ledige ogenblikken den inventaris opstellen. Is het te veel, dan ben ik met bovengenoemden klerk (name-lijk G. Serton) overeengekomen dat hij onder mijn toezicht en leiding het werk zal verrichten. Ik stel mij voor, daartoe eenige algemeene voorschriften te geven en hem enkele door mij te beschrijven stukken als modellen over te geven. Duistere plaatsen zal ik zooveel mogelijk toelichten en den catalogus ten slotte herzien en systematiseren'. De kist zou op het gemeentearchief blijven, de sleutel ervan ging in

Mullers lessenaar en hij zou Serton, die overdag als assistent-archivaris bij hem werkte, dagelijks niet meer dan vijf à tien stukken mee naar huis geven om daar te bewerken en de volgende dag terug te brengen. Zelf wilde Muller voor het werk, dat hij in het belang van het Nederlandse archiefwezen ondernam, geen geld aannemen, maar als hij Serton, die 'niet vermogend was', ermee zou belasten dan wilde deze daarvoor wel een vergoeding³³.

Op zaterdag 30 november 1878 meldde Muller de goede ontvangst van de kist met het nage-voeg complete gasthuisarchief, die de dag daarvoor per schuit vanuit Wijk bij Duurstede was verzonden³⁴. Het verwonderde hem dat de notulen uit de jaren 1744-1808 ontbraken³⁵. De fragmenten van de oude gasthuisrekeningen die hij aantrof, noemde hij 'wellicht het merkwaardigste wat het archief bevat'³⁶. Hij had de fragmenten 'hereenigd' en zou ze laten binden op het gemeentearchief; bovendien zou hij alle 155 charters in een papieren zakje laten doen: 'alleen dan kunnen de prachtig bewaarde zegels op den duur behouden blijven'. Van de geringe kosten zou hij te zijner tijd een rekening sturen.

Vijftien maanden later, op 2 maart 1880, was de door Serton onder toezicht van Muller vervaardigde inventaris klaar en werd het, vermoedelijk door Serton zelf in een keurig handschrift geschreven, boekwerk aan het gasthuisbestuur toegezonden. Deze inventaris bewijst nog steeds goede diensten, al zijn er sindsdien nog enkele stukken boven water gekomen.

De kist met het archief werd door Muller op 15 april aan de voerman afgegeven³⁷. Wat restte, was nog de betaling van Serton. Deze had gedurende meer dan een jaar bijna al zijn vrije tijd aan het werk opgeofferd en had Muller laten weten met 'niet minder dan f 100,-' genoeg te willen nemen. Op 17 april 1880 schreef Muller aan de regenten dat 'in aanmerking nemende dat het archief van het gasthuis geen bijzonder grooten omvang heeft, (ik) tot het besluit ben gekomen dat eene som van f 150,- eene remuneratie zou zijn die den heer voor het verlies van zijn vrijen tijd voldoende zou schadeloosstellen, terwijl het mij tevens voorkomt, dat daarmede het door hem geleverde werk niet te duur betaald zou zijn'. Behalve

het honorarium van f 150,- aan Serton wilde het gasthuisbestuur ook Muller voor 'de belangeloze bereidvaardigheid waarmede hij inder tijd de leiding van de regeling en inventarisatie van het gasthuis-archief had op zich genomen' bedanken in de vorm van een cadeau. Het werd een bij de Utrechtse zilversmid C.J. Begeer voor f 63,25 gekochte glazen bokaal met zilveren voet en deksel, voorzien van een toepasselijke inscriptie³⁸.

Dankzij de bemoeienissen van de beide Utrechtse archivariissen beschikten de gasthuismeesters nu dus over een goed geordend en toegankelijk archief. Ze hadden kennelijk even de tijd nodig om zich dat te realiseren. Het doet in elk geval nogal vreemd aan om een half jaar na het gereedkomen van de inventaris in de notulen, naar aanleiding van een discussie over de aard van het gasthuis, de opmerking van president-regent Verweij te moeten lezen dat 'de stichtingsbrief in de loop der tijden verloren is gegaan en de inhoud onbekend is'³⁹. Geen van de aanwezige regenten, ook Lapidoth en Croockewit niet, corrigeerden de voorzitter.

Vochtige kluis

Vanaf 1881 spraken de regenten herhaaldelijk over de vochtigheid van de in 1871 voor het archief en de waardepapieren gebouwde brandvrije kast of kluis in de regentenkamer. Dat gebeurde vooral op aandringen van J.F. Croockewit. Nadat deze zich in 1875 verdienstelijk had gemaakt door het restaureren van de schilderijen van het gasthuis, was hij het jaar daarop tot het gasthuisbestuur toegetreden⁴⁰. Hij beschikte waarschijnlijk als enige van de regenten over paleografische kennis, wat blijkt uit het feit dat hij in 1883 uit allerlei archiefstukken een register met de namen van de gasthuisbestuurders vanaf 1394 samenstelde, dat hij vervolgens aan het gasthuis schonk⁴¹. In 1882 bracht smid Van der Heiden ter verbetering van de situatie een tweede ijzeren kluisdeur aan en voorzag de bestaande deur van open rozetten voor de ventilatie⁴². Al in juni 1883 stelde Croockewit vast dat 'uit het weder vochtig worden der perkamenten bescheiden in de brandvrije kast in de regentenkamer blijkt dat die kast nog verre van droog is'⁴³. Omdat uit een onderzoek door de com-

Gasthuisbestuurder J.F. Croockewit (1832-1898)

missie van de vertimmeringen en de bouwkundige A. van Wamel bleek dat maatregelen tenminste f 270,- zouden kosten, terwijl dan nog onzeker was of deze zouden helpen, besloot het gasthuisbestuur in oktober 1883 om bij wijze van proefneming hermetisch gesloten blikken trommels voor de archiefstukken te laten maken⁴⁴. Dergelijke trommels werden al gebruikt voor de effecten en andere (waarde)papieren van het gasthuis, die men kennelijk het eerst tegen vochtschade in bescherming had genomen. De twee afgesloten archiefkasten waren op dat moment overigens buiten gebruik geraakt. Dat blijkt uit een brief van Croockewit die zijn twijfels had over het plan met de trommels en S. Muller Fz. om advies vroeg: 'De perkamenten & oude rekeningen' worden bewaard in een brandvrije kast of kluis. De perkamenten in open houten bakken in die kast geplaatst. Doch deze kast is door de aanwezigheid van eene waterput bij een der burens tegen den buitenmuur altijd vochtig zoodat de perkamenten voortdurend klam blijven. Ter behoud van het archief was mijn verlangen afdoende verbetering namelijk het wegbreken der oude buitenmuur & verplaatsen der waterput. Om de hooge kosten wil men evenwel daar niet in treden & heeft beslo-

ten de perkamenten in zinken bussen of trommels (hermetisch gesloten) te plaatsen. Is dit doelmatig of bestaat er gevaar voor verstikking⁴⁵.

Op 16 mei 1884 kwam de Utrechtse gemeenten Rijksarchivaris dan eindelijk toch persoonlijk naar Wijk bij Duurstede om er zowel het gasthuisarchief als het kerkarchief te bekijken⁴⁶. Er wordt verder geen melding gemaakt van het experiment met de blikken trommels, zodat we mogen aannemen dat daarvan - al dan niet op advies van Muller - is afgezien. Nadat Croockewit in november 1884 nogmaals aandringt op een speciaal voor het archief gemaakte houten kast omdat 'de vochtigheid van de kast in de regentenkamer onvermijdelijk tot vernietiging van het daarin geborgen archief moet leiden', besluit het gasthuisbestuur uiteindelijk in oktober 1885 om de kluis dagelijks te ventileren. Daartoe werd een ijzeren hek in de kluis aangebracht. Regent H.J. van Heijst kwam met dit voorstel omdat de ervaring op zijn eigen notariskantoor hem had geleerd dat elke dag luchten al afdoende was om de vochtigheid tegen te gaan⁴⁷. Daarna vernemen we alleen in 1899 en 1944 nog iets over de vochtigheid van de archiefkluis. In 1899 wordt een extern rapport uitgebracht waaruit blijkt dat de kluis 'in vrij goeden staat verkeert doch van eene slechte sluiting is voorzien en erg vochtig is', terwijl in 1944 op voorstel van regent J.A.F. Thieme een apparaat voor het drooghouden van de kluis wordt aangeschaft⁴⁸.

Interesse Utrechtse Rijksarchivarissen

In 1907 deelt president-regent D.F.J. van Walsem in de bestuursvergadering mee dat secretaris C.A. Groen de bijlagen van de rekening en ingekomen stukken heeft geordend en dat daarvoor bij N. Samsom in Alphen voor f 34,40 aan archiefdozen is gekocht⁴⁹. Op 10 juni 1938 brengt de Rijksarchivaris van Utrecht, B.M. de Jonge van Ellemeet, tevergeefs een bezoek aan het gasthuisarchief. De president-regent en de secretaris hadden hem geen van beiden kunnen ontvangen. De Jonge van Ellemeet schrijft daarop aan het gasthuisbestuur dat 'niet indringerigheid de reden was van zijn verzoek tot bezoek aan het archief, doch meer het verlangen om het werk van zijn

voorganger mr. Muller te voltooien'. De regenten laten hem daarop weten dat hij ten allen tijde welkom is, als hij zijn bezoek maar twee of drie dagen van te voren aankondigt⁵⁰.

In het voorlaatste oorlogsjaar, 1944, is er opnieuw contact met de Utrechtse Rijksarchivaris De Jonge van Ellemeet. Deze had het gasthuisarchief inmiddels bekeken en stelde voor het 'reeds eerder begonnen maar nooit afgemaakte ordeningswerk' te voltooien voor relatief geringe kosten, bijvoorbeeld met behulp van vrijwilligers, of zelfs gratis. Het bestuur besluit echter voorlopig tot uitstel wegens de onrustige tijden⁵¹. Tenslotte gaf C. Dekker als derde archivaris van Utrecht op rij blijk van belangstelling voor het gasthuisarchief. In februari 1963 bracht hij een bezoek aan secretaris H.J.W. van Bekkum en stelde hem voor om het archief aan het Rijksarchief in bewaring te geven. De regenten besloten daarop niet in te gaan⁵².

Tenslotte

Het gasthuisarchief bleef dus in Wijk bij Duurstede. Toen het gasthuis in 1970 het middeleeuwse gebouw aan de Oeverstraat verruilde voor een moderne bejaardenflat aan de Gansfortstraat, verhuisde ook het archief - of wat daarvan over was - mee. In het begin kwam al ter sprake dat het om een belangrijk en relatief volledig archief gaat. Toch is er ook het nodige verloren gegaan, zonder dat voornamelijk duidelijk is op welke momenten dat is gebeurd⁵³. De bijlagen bij de rekening en nagenoeg de gehele correspondentie zijn uit het gasthuisarchief verdwenen. Datzelfde geldt voor vrijwel alle bestekken en bouwtekeningen, een groot verlies gezien het bouwhistorische belang van het pand in de Oeverstraat.

Drs M.A. van der Eerden-Vonk is werkzaam als archivaris van het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug. Zij doet onderzoek naar de geschiedenis van het Sint-Ewouds- en Elisabethsgasthuis in Wijk bij Duurstede.

Tenzij anders vermeld, zijn de afbeeldingen afkomstig uit het archief van het Sint-Ewouds- en Elisabethsgasthuis dat berust bij het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug in Wijk bij Duurstede.

Noten

- 1 Beide archieven berusten thans bij het eind 1996 opgerichte Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH) en kunnen worden geraadpleegd in de gemeenschappelijke studiezaal van het streekarchivariaat in het gemeentehuis van Wijk bij Duurstede. Het oudste archief bevat stukken uit de periode 1367-1930, heeft een omvang van 12 strekkende meter en is toegankelijk via een inventaris uit 1880, die, met enkele aanvullingen, in 1995 op de computer is gezet. Het jongste gasthuisarchief bevat stukken uit de periode 1878-1977, heeft een omvang van 8 strekkende meter en is toegankelijk via een in 1995 vervaardigde plaatsingslijst.
- 2 SAKRUH, Sint-Ewouds- en Elisabethsgasthuis te Wijk bij Duurstede (1367) 1400-1930 (Gasthuis I), 2.
- 3 J. Verdam (m.m.v. C.H. Ebbinghe Wubben), *Middel-nederlandsch Handwoordenboek*. Den Haag 1932, s.v. kiste (291). Omgekeerd kan het woord 'kast' ook zowel kast als kist betekenen (s.v. casse, 281).
- 4 In de stichtingsakte wordt gesproken over de 'priester die het gasthuis verwaert of enighen anderen relikten (= rechtschapen) persoon', die wordt benoemd door de gasthuismeesters en schepenen, na overleg met de heer Van Abcoude. De rentmeester van het gasthuis moest de renten die hij ontving direct afdragen aan deze functionaris, die tweemaal in het jaar rekening en verantwoording diende af te leggen van zijn ontvangsten en uitgaven.
- 5 SAKRUH, Gasthuis I, 15, 1581-1582, fo. 47r (22-1-1582).
- 6 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (10-10-1681).
- 7 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (3-7-1830).
- 8 SAKRUH, Gasthuis I, 1, 15-2-1663: 'raedt camer', 12-10-1674: 'de raede camer vande heeren'; SAKRUH, Gasthuis I, 15, 1663: 'heren camer'.
- 9 Op grond van bouwkundig onderzoek mogen we aannemen dat deze situatie ook in de 15de eeuw al bestond. Zie: G. Berends, 'Het gasthuis in Wijk bij Duurstede', *Bulletin KNOB*, 74 (1975), 153-154.
- 10 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (6-1-1844 en 7-9-1844).
- 11 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (1-2-1851 en 4-8-1855). Zie ook hierna.
- 12 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (1-12-1827 en 3-7-1830). Voorzover bekend, was dit de eerste keer dat een 'buitenstaander' inzage kreeg in het gasthuisarchief. Eerder was het wel voorgekomen dat twee van de gasthuismeesters en de secretaris stukken uit het archief hadden gelicht om daarvan afschriften te laten maken, respectievelijk om de stukken in orde te brengen (SAKRUH, Gasthuis I, 1, 6-1-1678, 5-5-1694 en 28-12-1768). Mogelijk hield de tijdelijke uitzonderingspositie van Leendert van Schaik verband met het feit dat zijn zoon Jacobus Engelen van Schaik vanaf 1803 tot aan zijn dood in 1856 onafgebroken als secretaris aan het gasthuis was verbonden. Zelf was hij bovendien tot 1795 secretaris en rentmeester van het gasthuis geweest. Het gasthuisbestuur bleef ook nadien zeer terughoudend in het geven van inzage in haar archieven, zoals blijkt uit de volgende twee gebeurtenissen. Op een brief van Burgemeester en Wethouders van Wijk bij Duurstede ten geleide van een circulaire van de Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht waarin gemeente- en andere besturen worden uitgenodigd om toegang tot hun archieven te verlenen aan een commissie uit de letterkundige afdeling van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, die belast was met de bewerking van een nieuw Hollandsch en Zeeuws Charterboek, werd niet gereageerd (SAKRUH, Gasthuis I, 1, 1-5-1858). Een halve eeuw later mag een inwoner van Wijk het gasthuis wel bezichtigen om daarover te kunnen schrijven in het door hem uitgegeven weekblad 'Het Nieuws', maar de regenten maken bepaald bezwaar tegen het 'snuffelen in de archieven' (SAKRUH, Gasthuis I, 1, 6-10-1900, fo. 110v).
- 13 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (1-2-1851).
- 14 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (8-3-1851).
- 15 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (27-2-1855).
- 16 Idem. Het is moeilijk te begrijpen dat het handschrift van de ordonnantie uit 1750 al een eeuw later onleesbaar zou zijn geweest. Merkwaardig is dat noch het stuk uit 1664 noch dat uit 1750 tot nog toe zijn aange troffen in de archieven van het gasthuis en de stad. De ordonnantie uit 1750 vinden we wel vermeld in de notulen van het gasthuisbestuur (SAKRUH, Gasthuis I, 1, 2-5-1750) en van het stadsbestuur (SAKRUH, Stadsbestuur Wijk bij Duurstede 1300-1810, 51V, 4-8-1750 (fo. 298v)). Van de ordonnantie uit 1664 is ook in de notulen uit die tijd geen spoor te vinden. Toch moeten ze er wel geweest zijn. In de gasthuisnotulen van 28-12-1768, 4-3-1769 en 1-4-1769 (SAKRUH, Gasthuis I, 1) wordt gesproken over twee ingelijste afschriften op perkament van de ordonnanties die door het gasthuis waren vastgesteld op 13 juni 1664 en herzien op 5 juni 1750. De gasthuisbestuurder de Graaf van Rechteren had deze afschriften laten maken als een geschenk aan het gasthuis; één werd er opgehangen in de regentenkamer van het gasthuis en de ander op het stadhuis.
- 17 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (2-6-1855).
- 18 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (4-8-1855 en 30-10-1856).
- 19 SAKRUH, Gasthuis I, 14C (ordonnantie van 1809, artikel 24).
- 20 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (1-2-1868). Voorlopig niet te beantwoorden is de vraag of er eerder al een archiefinventaris is geweest en wie die dan gemaakt zou hebben. Op Het Utrechts Archief (HUA) bevindt zich in het Archief van het Rijksarchief in de provincie Utrecht, 1826-1963 als inventarisnummer 306 de *Inventaris van het archief van het SS. Ewoud en Elisabeth gasthuis te Wijk bij Duurstede*, (ca. 1840). 1 doos. Helaas gaat ook in moderne archieven wel eens wat mis: dit inventaris-

- nummer is sinds juni 1991 onvindbaar. Volgens mondelinge informatie van C. Dekker zou het om een inventaris op fiches gaan. Het is natuurlijk ook mogelijk dat het geschatte jaartal van 1840 niet juist is, en dat we hier te maken hebben met de fiches die als basis voor de hierna te bespreken inventaris van Serton uit 1880 hebben gediend.
- 21 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (18-2-1869).
- 22 SAKRUH, Gasthuis I, 1D (29-12-1876).
- 23 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (5-3-1870, 20-7-1871, 2-11-1872, 1-5-1875, 5-6-1875); SAKRUH, Sint-Ewoudsen Elisabethgasthuis te Wijk bij Duurstede 1878-1977 (Gasthuis II), 1 (2-7-1881).
- 24 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (11-2-1876).
- 25 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (6-1-1877).
- 26 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (2-11-1872).
- 27 Lapidoth (1818-1901) was gemeenteraadslid vanaf 6 juni 1854 en gasthuisregent vanaf 2 juni 1855, in beide gevallen tot aan zijn dood in 1901.
- 28 Er zijn aanwijzingen dat het verdwijnen van de stichtingsakte verband houdt met het in de 19de eeuw enkele keren oploaiende conflict tussen katholieken en protestanten in Wijk bij Duurstede. Hierop hoop ik later terug te komen.
- 29 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (3-8-1878).
- 30 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (7-9-1878).
- 31 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (16-10-1878) en 243 (brief van 12-10-1878).
- 32 SAKRUH, Gasthuis I, 1 (2-11-1878) en 243 (brief van 19-10-1878).
- 33 SAKRUH, Gasthuis I, 243 (brief van 23-11-1878).
- 34 Idem (brief van 30-11-1878).
- 35 Zoals uit de brief van secretaris G.H.G. van Beest aan Muller van 27-11-1878 (idem, 243) blijkt, waren de kladnotulen 1750-1808 achtergehouden. Alleen over de jaren 1745-1749, 1755-1763 en 1775-1777 ontbreken ook tegenwoordig nog net- en kladnotulen.
- 36 De oudste rekening is van 1453-1454, de daaropvolgende van 1486-1491 en 1502-1513, terwijl vanaf 1573 de serie rekeningen grotendeels compleet is.
- 37 SAKRUH, Gasthuis II, 1 (6-3-1880) en Gasthuis I, 243 (brief van 2-3-1880).
- 38 SAKRUH, Gasthuis I, 243 (brief van 17-4-1880) en Gasthuis II, 1 (23-4-1880, 1-5-1880 en 21-6-1880).
- 39 De in 1876 teruggekeerde originele stichtingsakte (zie hiervoor) staat onder inv.nr. 2 in de inventaris van Serton en wordt daarin uitgebreid weergegeven (SAKRUH, Gasthuis II, 1, 2-10-1880). Overigens was de stichtingsakte in 1857 ook al in druk verschenen (B.J.L. de Geer, *Fundatiebrief van het Ewouds-gasthuis te Wijk bij Duurstede*. Kronijk van het Historisch genootschap 13 (derde serie, derde deel), 116-129. Utrecht, 1857). Deze editie is gebaseerd op een afschrift in het Diversorium van bisschop David van Bourgondië.
- 40 J.F. Croockewit (1832-1898). SAKRUH, Gasthuis I, 1 (6-3-1875, 3-7-1875, 7-8-1875, 4-12-1875, 4-3-1876 en 1-4-1876).
- 41 SAKRUH, Gasthuis II, 1 (7-5-1883). Het register is te vinden onder het huidige inv.nr. 14D (SAKRUH, Gasthuis I).
- 42 SAKRUH, Gasthuis II, 1 (3-12-1881).
- 43 SAKRUH, Gasthuis II, 1 (2-6-1883).
- 44 SAKRUH, Gasthuis II (6-10-1883 en 5-4-1884, fo. 5v).
- 45 HUA, Archief van het Rijksarchief in de provincie Utrecht, 1826-1963, 17, stuk nr. 33 (brief van 5-2-1884).
- 46 Idem, stuk nr. 97. Deze kladaantekening van Muller maakt overigens vooral melding van de schilderijen die hij in het gasthuis had gezien. Muller vroeg vervolgens aan Croockewit om voor hem kopieën te maken van de portretten van Willem van Abcoude en Jacob van Gaasbeek (SAKRUH, Gasthuis II, 1 (5-7-1884, fo. 10v).
- 47 SAKRUH, Gasthuis II, 2 (11-11-1884, fo. 18 en 3-10-1885).
- 48 SAKRUH, Gasthuis II, 3 (1-7-1899, fo. 79). Overigens heeft het archief niet noemenswaardig onder deze vochtigheid geleden. Slechts enkele stukken zijn door vocht aangetast.
- 49 SAKRUH, Gasthuis II, 6 (5-1-1907, fo. 30v-31r en 6-7-1907, fo. 41r).
- 50 SAKRUH, Gasthuis II, 11 (2-7-1938, fo. 101r). In de bestuursvergadering van 6-8-1938 wordt een ingekomen brief van de Utrechtse Rijksarchivaris voor kennisgeving aangenomen (SAKRUH, Gasthuis II, 11).
- 51 SAKRUH, Gasthuis II, 12 (1-7-1944, fo. 110v en 5-8-1944, fo. 111r-v).
- 52 SAKRUH, Gasthuis II, 14 (2-2-1963, blz. 152 en 1-6-1963, blz. 162).
- 53 Om onduidelijke redenen bevindt zich in het in 1894 geïnventariseerde archief van het stadsbestuur Wijk bij Duurstede 1300-1810 onder inv.nr. 565 een pak bijlagen bij de rekening van het gasthuis uit de jaren 1637-1658, 1668-1669 en 1678-1680. Daarnaast bevinden zich enkele stukken uit het gasthuisarchief in de Collectie J.A.F. Thieme (1877-1953), die recent aan het Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse Heuvelrug in bruikleen is gegeven. Het betreft bijlagen bij de rekening uit circa 1700-1725, een register met notulen van de vergaderingen van de regentessen uit 1879-1895 (1900) en enkele losse stukken, waaronder bouw- en onderhoudsbestekken, uit de 19de en 20ste eeuw. Volgens de bruikleengever, de heer C.J.F. Thieme, heeft zijn vader, die bestuurder van het gasthuis was, deze stukken naar alle waarschijnlijkheid van vernietiging gered in 1949, toen na het overlijden van oud-notaris en gasthuisbestuurder H.J. van Heijst diens kantoor en woonhuis aan de Muntstraat werden ontruimd.